पहिलो परिच्छेद

शोध परिचय

१.१ विषय परिचय

आख्यान विधा साहित्यका विभिन्न विधा मध्येको एक महत्त्वपूर्ण विधा हो । पूर्वीय र पाश्चात्य दुवै साहित्य परम्परामा लोकप्रिय रहेको आख्यान नेपाली साहित्यमा पूर्वीय संस्कृत साहित्यको आख्यान परम्परामा रूपान्तरित र अनुदित हुँदै अघि बढेको पाइन्छ । नेपाली जनजीवनमा कथा भन्ने र सुन्ने परम्परा धेरै अघिदेखि नै रहेको पाइन्छ । मौखिक परम्परामा रहेका आख्यानहरू नै लिखित रूपमा देखा परेकाले आख्यान साहित्यको परम्परा धेरै अघिदेखि भएको पाइन्छ । यिनै मौखिक आख्यानले वि.सं. १८२७ मा आएर लिखित स्वरूप पाएको देखिन्छ । १८२७ मा शक्तिवल्लभ अर्ज्यालको 'महाभारत विराटपर्व' लाई पहिलो आख्यानको रूपमा लिइएको पाइन्छ । नेपाली आख्यान अमिलेख वाङ्मय र लोकसाहित्य हुँदै लिखित स्वरूप प्राप्त गरेको हुनाले अभिलेख वाङ्मय र लोकसाहित्य नै साहित्य लेखनका पष्ठभूमि हुन् ।

प्राथमिककालीन नेपाली आख्यानहरू विशेषत: मनोरञ्जनात्मक नैतिक औपदेशिक प्रकृतिका देखिन्छन् । अर्तिउपदेश दिनु र मनोञ्जन प्रदान गर्नु आख्यानको उद्देश्य रहेको छ । प्राथमिककालीन आख्यान अनुवाद रूपान्तरण परम्परा हुर्किएको मौलाएको पाइन्छ । संस्कृत, हिन्दी, उर्दू, फारसी आदि भाषाका कथाहरूको अनुवाद यस कालखण्डमा भएको पाइन्छ ।

प्राथमिक कालका आख्यानका पात्रहरू वीर, साहसी, पराक्रमी देखिन्छन् । इतिहासका चर्चित व्यक्ति, राजा, रानीहरूको वीरताको स्तुति गर्न क्रममा 'त्रिरत्न सौन्दर्य गाथा', 'दशकुमार चरित', 'सतसेनको कथा', 'दिव्यउपदेश' जस्ता ऐतिहासिक आख्यानको रचना भएको पाइन्छ । इतिहासका चर्चित व्यक्ति घटनालाई लिएर ऐतिहासिक आख्यानको रचना गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधपत्र प्राथमिक कालको ऐतिहासिक आख्यानको अध्ययनमा सर्वप्रथम आख्यानको परिचय प्रस्तुत गरिएको छ । आख्यानको सम्बन्धमा विभिन्न विद्वान्हरूले दिएका परिभाषा प्रस्तुत गरिएको छ । प्राथमिककालीन नेपाली आख्यानको प्रारम्भका

आधारहरू र प्राथमिक कालका आख्यानको विभिन्न आधारमा वर्गीकरण गरी सामान्य चर्चा गरिएको छ । शोधको प्रमुख खण्डको रूपमा चौथो परिच्छेदमा ऐतिहासिक आख्यानको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । प्राथमिक कालको ऐतिहासिक आख्यानको विश्लेषण गर्दै प्रस्तुत शोध उपसंहार तथा निष्कर्षतिर अगाडि बढेको छ ।

१.२ समस्या कथन

प्रस्तुत शोधको मूल समस्या प्राथमिककालीन ऐतिहासिक आख्यानको अध्ययन गर्नु हो । प्राथमिक कालको आख्यानको अध्ययन भए पनि ऐतिहासिक आख्यानको अध्ययन भएको नपाइएकोले प्राथमिककालीन ऐतिहासिक अध्ययनको लागि निम्न समस्याहरूलाई उठाइएको छ :

(क) प्राथमिककालीन ऐतिहासिक आख्यानको स्वरूप के कस्तो छ ?

(ख) आख्यान शास्त्रीय सिद्धान्तका आधारमा प्राथमिककालीन आख्यान के कस्ता छन् ?

१.३ शोधको उद्देश्य

समस्या कथन उठाइएका समस्याको विश्लेषण गरी त्यसको समाधानका साथै तार्किक निष्कर्ष दिनु यो शोधकार्यको मुख्य उद्देश्य हो । त्यसैले यी समस्याहरूको ठोस, विस्तृत र तथ्यपरक अध्ययन र विश्लेषणका निमित्त प्रस्तुत शोधपत्र निम्न उद्देश्यहरूमा केन्द्रित रहेको छ :

(क) प्राथमिककालीन ऐतिहासिक आख्यानको स्वरूप निरूपण गर्नु ।

(ख) आख्यान शास्त्रीय सिद्धान्तका आधारमा प्राथमिक कालीन आख्यानको विश्लेषण गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

प्राथमिक कालको आख्यानका बारेमा विभिन्न विद्वान्‌हरूले विभिन्न समयमा विभिन्न कृति, लेख मार्फत चर्चा परिचर्चा गरिएको पाइन्छ । तिनै उपलब्ध भएका अध्ययन सामग्रीहरूको यहाँ सङ्क्षेपमा समीक्षा गरिएको छ ।

राजेन्द्र सुवेदी (२०३१) ले **मधुपर्क**मा “अनिश्चित पृष्ठभूमि नेपाली उपन्यासको प्रारम्भिक यात्रा” शीर्षकमा नेपाली आख्यानको पृष्ठभूमिको अध्ययन

गरेका छन् । प्राथमिक कालको आख्यानहरूको सामान्य चर्चा गरिए पनि प्राथमिक कालको आख्यानको विस्तृत अध्ययन गरिएको छैन ।

शरदचन्द्र शर्मा भट्टराईले **माध्यमिक गद्याख्यान** भन्ने पुस्तकमा माध्यमिक कालका आख्यानको परिचय अध्ययन विश्लेषणको चर्चा गर्ने क्रममा प्राथमिक कालका आख्यानको पनि सामान्य चर्चा गरेका छन् । यो अध्ययन आख्यानको परिचयमा मात्र सीमित रहेको छ ।

ईश्वर बरालले **प्राचीन गद्याख्यान** नामक पुस्तकमा प्राथमिक कालका आख्यानको सामान्य अध्ययन गरेका छन् । यस पुस्तकमा प्राथमिक कालको आख्यान लेखनको पृष्ठभूमिलाई केलाइएको छ । तर प्राथमिक कालको आख्यानको विस्तृत अध्ययन भने गरिएको छैन ।

शरदचन्द्र शर्मा भट्टराईले **वीर चरित्रसम्मको नेपाली गद्याख्यान एक प्राचीन सर्वेक्षण**मा प्राथमिककालीन नेपाली आख्यानको अध्ययन गरेका छन् । यस पुस्तकमा प्राथमिककालीन आख्यानको वर्गीकरण गरी अध्ययन गरिएको छ । आख्यानको पृष्ठभूमि केलाउँदै विभिन्न विषयका आख्यानको छोटकरीमा विश्लेषण समेत गरिएको छ ।

चुडामणी बन्धुले **नेपाली साहित्यको इतिहास नामक** पुस्तकमा प्राथमिक कालमा देखा परेका गद्याख्यान र आख्यानकारका बारेमा अध्ययन गरेका छन् । यस पुस्तक भित्र प्राथमिक कालको सामान्य चर्चासँगै आख्यानकारको परिचय र आख्यान कृतिको सामान्य चर्चा पाइन्छ । तर प्राथमिक कालको ऐतिहासिक आख्यानको विस्तृत चर्चा भने गरिएको छैन ।

प्राथमिक कालको आख्यानको अध्ययन जे जति हुनु पर्ने हो त्यति भएको पाइँदैन । प्राथमिककालीन आख्यानको अध्ययन भन्दा प्राथमिककालीन काव्य साहित्यको अध्ययनमा विद्वान्हरूको ध्यान केन्द्रित भएको देखिएको छ ।

१.५ अध्ययनको औचित्य

प्राथमिककालीन ऐतिहासिक आख्यानको अध्ययन एक अनुसन्धेय विषय हो । प्राथमिककालीन ऐतिहासिक आख्यानको अध्ययन कसैबाट नगरिएकोले प्राथमिककालीन ऐतिहासिक आख्यानको अध्ययन गरिएको छ । यो अध्ययन शोधार्थी, विद्यार्थी,

शिक्षकहरूले अध्ययन गर्न चाहने अध्येता र सर्वसाधारण पाठकहरूका लागि यो शोधपत्र उपयोगी हुने देखिन्छ । यो यस शोधकार्यको औचित्य र महत्त्व रहेको छ ।

१.६ शोधकार्यको सीमा

प्राथमिककालीन नेपाली आख्यान भित्र रहेर ऐतिहासिक आख्यान त्रिरत्न सौन्दर्य गाथा र दशकुमार चरितको विश्लेषण गरिएको छ । यही नै शोधकार्यको क्षेत्र र सीमा रहेको छ ।

१.७ शोध विधि

शोध विधि अन्तर्गत सामग्री सङ्कलन विधि र सामग्री विश्लेषण विधि पर्दछन् ।

१.७.१ सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोधपत्र सम्पन्न गर्नका लागि पुस्तकालयीय अध्ययन पद्धतिलाई नै सामग्री सङ्कलनको आधार बनाइएको छ । त्यसै गरी विभिन्न विद्वान्हरूलाई भेटी आवश्यक सल्लाह सुझाव लिने कार्य पनि गरिएको छ ।

१.७.२ अध्ययन विधि

सामग्री सङ्कलन विधिबाट सङ्कलित सामग्रीको विवेचना गर्ने क्रममा आवश्यकताअनुसार वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक विधिलाई अवलम्बन गरी ऐतिहासिक आख्यानको अध्ययन गरिएको छ ।

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रलाई सुसङ्गठित रूपमा प्रस्तुत गर्नका लागि निम्नानुसारका परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ :

परिच्छेद – एक : शोध परिचय
परिच्छेद – दुई : आख्यानको परिचय
परिच्छेद – तिन : प्राथमिककालीन आख्यानको परिचय
परिच्छेद – चार : प्राथमिककालीन ऐतिहासिक आख्यानको अध्ययन विश्लेषण
परिच्छेद – पाँच : सारांश तथा निष्कर्ष
परिशिष्ट
सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

दोस्रो परिच्छेद

आख्यानको परिचय

२.१ विषय प्रवेश

आख्यान कथात्मक साहित्य हो । कथ्यलाई कथावस्तु बन्न त्यसमा केही पात्र, केही समस्या, घटना र परिवेशको आवश्यकता पर्दछ । आख्यान के हो ? भन्ने बारेमा विभिन्न विद्वान्हरूले आ-आफ्नो मत दिएका छन् । आख्यान सत्य भए पनि कल्पनाद्वारा रङ्गाइएको हुन्छ । आख्यान भनेको कुनै कहानी भन्नु वा बोल्नु हो ।

आख्यानको पनि अन्य विधाको जस्तो आफ्नै स्वरूप र विशेषता रहेको छ । आख्यान गद्यात्मक विधा हो । सरल र सहज तरिकाले कथानक प्रस्तुत गरिने हुनाले आख्यान पाठक बिचमा लोकप्रिय बनेको छ । आख्यानका विभिन्न भेद वा प्रकार पाउन सकिन्छ । कथा र उपन्यासमा पनि लघुकथा, कथा, उपन्यास, वृहत् उपन्यास आख्यानका प्रकार हुन् । विभिन्न स्रोतबाट विषयवस्तु ग्रहण गरी त्यसमा कल्पनाको प्रयोग गरी आख्यानकारले आख्यानको रचना गर्दछ । कल्पनाको प्रयोगले आख्यान रोचक बन्दछ । सामान्य बोलिचालीको कथ्य भाषाको प्रयोगले आख्यान सकै पाठक वर्ग बिच लोकप्रिय भएको छ ।

आख्यानको मुख्य उद्देश्य मनोरञ्जन प्रदान गर्नु नै हो । त्यसैले प्राथमिक कालका अधिकांश आख्यान मनोरञ्जनात्मक नै देखिन्छ ।

२.२ आख्यानको परिचय

आख्यान संस्कृत स्रोतको शब्द हो । यो शब्द 'ख्या' धातुमा 'आ' उपसर्ग र 'अन' प्रत्यय लागेर बनेको छ यसको अर्थ बोल्नु, घोषणा गर्नु, कहानी भन्ने हुन्छ । संस्कृत साहित्यमा आख्यानलाई आख्यायिका भनेको पाइन्छ जसको अर्थ गद्य रचनाको नमुना तथा सुसङ्गत कहानी भन्ने हुन्छ ।

काव्यालङ्कारका रचयिता भामहले आख्यायिकाका बारेमा आफ्नो मत प्रस्तुत गर्दै भनेका छन् : आख्यायिकाको कथावस्तु वास्तविक हुने, कवि स्वयम् वक्ताका रूपमा प्रकट हुने, कथाको कथावस्तु कविको कल्पना हुने, वक्त वा अपरवक्त्र छन्द

हुने भनेका छन् । भामहको यस भनाईप्रति दण्डीले असहमत जनाएका छन् । दण्डीका अनुसार आख्यायिका ऐतिहासिक विषयवस्तुमा आधारित हुने र स्वयम् नायक वक्ता हुने भनेका छन् ।

अङ्ग्रेजीमा आख्यानलाई फिक्सन भनिन्छ । फिक्सन ल्याटिन भाषको 'फिक्टियी' बाट आएको हो र यसको अर्थ 'बनाउने कला' एक्ट अफ मेकिङ भन्ने हुन्छ । यस आधारमा भन्दा 'आख्यान' घटनालाई कल्पनाको माध्यमबाट अभिव्यक्त गरिने कलाविशेष हो ।

२.३ आख्यानको परिभाषा

आख्यान के हो भन्ने बारेमा पूर्वीय र पाश्चात्य विद्वान्हरूले आ-आफ्नो मत प्रस्तुत गरेका छन् । कला र मनोरञ्जनका रूपमा यसलाई व्याख्या विश्लेषण गरेको पाइन्छ । आख्यान गद्यमा लेखिने विधा हो । आजभोलि आख्यान र उपन्यासलाई एउटै रूपमा लिन थालिएको पनि पाइन्छ । आख्यान बारे विद्वान्हरूले दिएका केही परिभाषा यस प्रकार छन् :

- आख्यायिकाको कथावस्तु वास्तविक भएर पनि कविको कल्पना हुने, कवि स्वयम् वक्ताका रूपमा प्रकट हुने आख्यान हो ।

  \- भामह

- आख्यायिका ऐतिहासिक विषयवस्तुमा आधारित हुन्छ र स्वयम् नायक यसको वक्ता हुन्छ ।

  \- दण्डी

- तथ्यका आधारमा नभई कल्पनाद्वारा सिर्जना गरिने साहित्यलाई आख्यान भनिन्छ, यद्यपि यो सत्य कथा वा अवस्थामा नै आधारित किन नहोस् ।

  \- इनसाक्लोपेडिया ब्रिटानिका

- कथानक तथा चरित्र प्रयोग गरिएको यस्तो गद्य रचनालाई आख्यान भनिन्छ जुन नभएको घटनामा आधारित हुन्छ ।

  \- www.christian tantasy.net/glossary.html

आख्यान सत्य कथामै आधारित भए पनि यसको प्रस्तुति तथ्यका आधारमा नभई कल्पनाद्वारा हुन्छ भन्दै कसैले कल्पनालाई जोड दिएका छन् भने कसैले घटनालाई महत्त्व दिएका छन् । वास्तविक घटना भए पनि त्यसलाई काल्पनिकताले रङ्गाएर कथानक, चरित्रको प्रयोग गरी आख्यानको सिर्जना गरिन्छ । सत्यको अंश भए पनि यसको प्रस्तुति कल्पनाको माध्यमद्वारा नै हुन्छ ।

यथार्थ विषयवस्तुलाई कल्पनाको माध्यमद्वारा मनोरञ्जन दिने हेतु तयार गरिएको साहित्य नै आख्यान हो ।

२.४ आख्यानको स्वरूप

आख्यान कथात्मक साहित्य हो । जीवनजगत्का अनुभूतिको संयोजन गरी प्रस्तुत गरिने कलात्मक अभिव्यक्ति आख्यान हो । आख्यानको पनि अन्य विधाको जस्तो आफ्नै स्वरूप र विशेषता रहेको छ । आख्यान कस्तो हुनुपर्छ वा आख्यानले के कस्ता विशेषता लिएर अघि बढेको छ भन्ने कुरामा आख्यानका केही विशेषताहरू यस प्रकार छन् :

(१) आख्यान गद्यात्मक साहित्य हो । गद्य हाम्रो बोलीचालीको भाषा पनि हो । गद्य भाषाका सम्पूर्ण शक्तिहरूको प्रयोग आख्यानमा हुने गर्दछ ।

(२) आख्यानको विषयवस्तु यथार्थ भए पनि यसमा कल्पनाको प्रधानता रहन्छ । आख्यानमा कल्पनाको प्रयोग प्रशस्त मात्रामा गरिएको हुन्छ । घटना सत्य भए पनि त्यसका पात्र, पात्रले प्रयोग गर्ने भाषा काल्पनिक हुने हुँदा यथार्थ र ऐतिहासिक विषय समेटिएका आख्यानमा समेत कल्पनाको प्रयोग गरिएको हुन्छ ।

(३) आख्यानको प्रमुख लक्ष्य मनोरञ्जन प्रदान गर्नु नै हो । आख्यानले विचार पनि बोक्न सक्छ तर यो कल्पनासँगै कला मिसिएर आउनु पर्छ । आख्यानको अध्ययनले पाठकलाई खुसी र मनोरञ्जन दिन सक्नु पर्छ ।

(४) आख्यानको स्रोत व्यापक हुन्छ । आख्यानको कथावस्तु विभिन्न स्रोतबाट ग्रहण गर्न सकिन्छ । इतिहास, यथार्थ घटना, मिथक, स्वैरकल्पना, रोमान्स आदिबाट विषयवस्तु लिन सकिन्छ ।

(५) आख्यानको भाषा काव्यात्मक नहुने हुँदा आम पाठकहरूले बुझ्ने सरल भाषाको प्रयोग आख्यानको विशेषता हो । आम बोलीचालीको भाषाको प्रयोगले आख्यान सबै पाठक बिचमा प्रख्यात बनेको छ ।

गद्य शैली, कल्पनाको प्रयोग, मनोरञ्जनात्मक हुनु र आम बोलीचालीको भाषाको प्रयोगले गर्दा अरू विधा भन्दा आख्यान विधा निकै लोकप्रिय मानिन्छ ।

२.५ आख्यानका प्रकार

आख्यानका विभिन्न भेद वा प्रकारहरू पाउन सकिन्छ । आख्यानको प्रकारको सम्बन्धमा विभिन्न विद्वान्हरू बिच सामान्य मतमतान्तर पाइन्छ । धेरैले आख्यानलाई कथा र उपन्यासमा वर्गीकरण गरेको पाइन्छ भने धेरैले कथा र उपन्यासको पनि उपभेद छुट्याएर विवेचना गरेको पाइन्छ । आख्यानको वर्गीकरण कथाको लम्बाई तथा घटना, चरित्र आदिको प्रयोग र वर्णनमा आधारित रहन्छ । आख्यानलाई कथा र उपन्यासमा वर्गीकरण गरी कथामा पनि लघुकथा र लामा कथा भनी भेद गर्न सकिन्छ । त्यसै गरी उपन्यासमा उपन्यास र वृहत् उपन्यास भनेर वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । आख्यानका यिनै भेदलाई तल चर्चा गरिएको छ :

(क) लघुकथा

लघुकथाको तात्पर्य छोटो कथा भन्ने हुन्छ । अङ्ग्रेजीमा लघु कथालाई फ्ल्यास फिक्सन भनिन्छ । छोटो समयमा पढी सकिने विभिन्न पत्रपत्रिका, इन्टरनेतट आदिमा छापिएका कथा लघुकथाका उदाहरण हुन् । सुज्ञात्मक हुनु यसको मूल लक्षण हो । विभिन्न प्रविधिको विकास भएको आजको युगमा नेट, इन्टरनेट, फेसबुक सञ्जालहरूमा लघुकथाले आफ्नो छुट्टै स्थान बनाएको छ । अति छोटो र छोटो समयमा पढेर सकिने हुनाले लघुकथा वर्तमान समयमा अति लोकप्रिय भएको देखिन्छ ।

अति छोटो घटना, थोरै पात्रको प्रयोग, सीमित परिवेश लघुकथाका विशेषता हुन् । कवितामा जस्तै यसमा हरेक शब्द महत्त्वपूर्ण हुन्छ र सबै शब्द अर्थले भरिएको हुन्छ । चरित्रको परिचयको लागि शब्द खर्च गरिदैन । यसमा कथानकको उठान भएपछि ढिलो नगरी वैठान गरिन्छ । कथानकको सुरुमै समस्या उठाइएको हुन्छ र तत्काल समस्याको समाधानसँगै कथानक टुङ्ग्याइन्छ ।

आयाम वा शब्द प्रयोगको आधारमा हेर्दा लघुकथाको लागि १०० देखि १००० शब्द छुट्याइएको देखिन्छ । नेपाली साहित्यमा अहिले लघुकथाको रचना प्रशस्त भइरहेको देखिन्छ । यस प्रकारको लघुकथा आधुनिक युगको देन भए पनि प्राचीन आख्यानहरूमा लघुचूर्णक आख्यानहरूका रूपमा रहेका देखिन्छन् । अझ आख्यानको लघुतम रूप नै लघुकथाका रूपमा रहेको देखिन्छ ।

(ख) कथा

कथा आयामका दृष्टिले लघुकथा भन्दा ठुलो र लामो कथा भन्दा सानो रूप हो । संसारमा यसको लेखन सबै भन्दा बढी भएको देखिन्छ । कथा तत्सम शब्द हो । कथ् धातुमा 'अङ' तथा 'टाप' प्रत्यय लागेर कथा बनेको हुन्छ । अङ्ग्रेजीमा कथालाई स्टोरी शब्द प्रयोग गरिएको पाइन्छ । कथा भन्ने र सुन्ने परम्परा प्राचीनकालदेखि नै रहेको हुनाले कथाको इतिहास धेरै लामो रहेको छ भन्न सकिन्छ । प्रारम्भदेखि अहिलेसम्म पनि यो विधा उत्तिकै लोकप्रिय रहेको छ ।

कथामा थोरै पात्रको प्रयोग हुन्छ र यिनीहरूकै माध्यमबाट कथाको केन्द्रीय कथ्य अभिव्यक्त हुन्छ । कथामा एउटै घटनाको उपस्थिति र विस्तार रहन्छ । जीवनको एउटा पक्षको चित्रण कथामा गरिन्छ । एकै बसाइमा पढ्न सकिने आख्यानको एउटा प्रकार कथा हो । छोटो भएर पनि विशिष्ट प्रभाव दिने गद्याख्यान हो जसमा जीवनको एक अंश वा एउटा कार्यको कौतुहलपूर्ण र मनोरञ्जनात्मक प्रस्तुति कथा हो । कथानक चरित्र, परिवेश, दृष्टिविन्दु, सारवस्तु, भाषाशैली आदि तत्त्वहरू मिलेर कथा बन्दछ ।

आयाम वा शब्द प्रयोगका दृष्टिले कथाको लागि १००० देखि २००० सम्म शब्द छुट्याइएको पाइन्छ । नेपाली साहित्यमा विभिन्न प्रकारका कथाको लेखन भएको छ । सामाजिक, ऐतिहासिक कथा, यथार्थवादी कथा, मनोवैज्ञानिक कथा, धार्मिक कथा, सांस्कृतिक कथा आदि विभिन्न विषयवस्तुमा आधारित भएर कथा लेखन भएको छ ।

(ग) लामो कथा

कथा भन्दा लामो र उपन्यास भन्दा छोटो रचना विशेष लामो कथा हो । लामो कथामा पनि कथामा जस्तै एउटा घटना हुन्छ, यसमा पनि थोरै पात्र हुन्छन् ।

एउटा अवस्था र द्वन्द्व हुन्छ । यसमा नसोचेको घुम्तिहरू तथा कौतुहलपूर्ण प्रस्तुति हुन्छ । यसमा प्रतीकको विशेष भूमिका रहन्छ । यो दुखान्त वा सुखान्त दुवै हुन सक्दछ । घटना र कार्यमा लेखकको हस्तक्षेप कम हुन्छ । अचम्भित पार्ने खालका घटना र तार्किक निष्कर्ष पाइन्छ । उपन्यास र कथाको बिचको भेद लामो कथातिर नै बढी ढल्किएको पाइन्छ ।

आयामका दृष्टिले २००० देखि ३००० सम्मको शब्द प्रयोग भएको आख्यान लामो कथा हो । नेपाली साहित्यमा लैनसिंह बाङ्देलको 'लङगडाको साथी', गोविन्द गोठालेको 'पल्लो घरको झ्याल', विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको 'मोदिआइन' आदि लामो कथाको उदाहरण हुन् ।

(घ) उपन्यास

उपन्यास संस्कृत स्रोतको शब्द हो । यो शब्द 'अस्' धातुमा 'उ' र 'नि' उपसर्ग तथा 'अ' (धज) प्रत्यये लागेर बनेको हो । जसको अर्थ नजिकै राख्नु भन्ने हुन्छ । संस्कृतमा यस शब्दको अर्थ 'अर्थको युक्तिपूर्ण प्रस्तुतीकरण' स्थापना गर्नु, आनन्द गराउने वाक्य भन्ने हुन्छ । अङ्ग्रेजीमा यसलाई 'नावेल' भनिन्छ जसको अर्थ अलिकति नयाँ वस्तु भन्ने हुन्छ ।

आधुनिक युगमा निकै लोकप्रिय बनेको उपन्यासमा जीवनका अनेक पाटा तथा हाँगाहरूलाई देखाइएको हुन्छ । समग्र जीवनको इतिहास हुन्छ । उपन्यासमा धेरै पात्रहरू हुने गर्दछन् । जीवन जगत्लाई प्रस्ट्याउने लक्ष्य लिइएकाले उपन्यास प्रस्तुति तिर बढी केन्द्रित हुन्छ । उपन्यास सबै भन्दा कान्छो विधा हो । उपन्यास लेखनको सुरुवात अरू विधा भन्दा पछि भएको देखिन्छ । प्राथमिक कालमा लेखिएका लामा कथालाई नै उपन्यास भनिए पनि आधुनिक युगमा आएर मात्र उपन्यासले आफ्नो छुट्टै स्वरूप प्राप्त गरेको देखिन्छ । शब्द प्रयोगको दृष्टिले उपन्यासमा ३००० देखि २००००० सम्म को शब्द प्रयोग गरिएको हुन्छ ।

दौलतविक्रम विष्टको 'भोक र भित्ताहरू', ध्रुवचन्द्र गौतमको 'डापी', 'अलिखित' र जगदीश शमशेरको 'सेतो ब्याक' को आख्यान यसका उदाहरणहरू हुन् ।

(ङ)   वृहत् उपन्यास

उपन्यास भन्दा ठुलो र शब्द प्रयोगका दृष्टिले २००००० भन्दा बढी शब्द भएको आख्यान वृहत् उपन्यास हो । यसलाई काव्योपन्यास पनि भन्ने गरिन्छ । वृहत् उपन्यासमा एक मात्र नभई अनेक जीवनको प्रस्तुति हुन सक्छ भने परिवेशको पनि व्यापक प्रयोग गरिन्छ । यसमा अनेकौं चरित्रको अवस्थिति रहन्छ र यथार्थको व्यापक प्रस्तुति रहन्छ । जीवन जगत्को व्यापक प्रस्तुति रहन्छ ।

बाल्जाकको 'द ह्युमन कमेडी' र टल्सटयको 'वार एण्ड पिस' वृहत् उपन्यासका उदाहरण हुन् । आख्यानका यिनै भेद मध्ये उपन्यास आजको युगमा लोकप्रिय विधाका रूपमा स्थापित भएको छ । जीवनको वृहत् आयामको प्रस्तुति हुने र अनेक घटना तथा अनेक पात्रको प्रयोग र परिवेशको विविधताले उपन्यास लोकप्रिय बन्दै गएको छ ।

२.६ आख्यानका तत्त्व

आख्यान एक यौगिक रचना हो । विभिन्न तत्त्वहरूको सिङ्गो योगबाट आख्यानको रचना गरिएको हुन्छ । आख्यानकारले आख्यान रचना गर्दा सर्वप्रथम विषयवस्तु विभिन्न स्रोतबाट ग्रहण गरी तिनै विषयवस्तुलाई पात्र चरित्रद्वारा देखाइन्छ । त्यस भित्र द्वन्द्व घटना घटित गराइन्छ । घटना र पात्रलाई एउटै स्थान, समय र वातावरण भित्र गुम्फित पारेर कथानकलाई रोचक बनाइन्छ । यिनै घटना कथानकलाई प्रस्तुत गर्न भाषाको छनोट गरिन्छ । यसरी कथानक पात्रचरित्र, परिवेश, भाषाशैलीलाई नै आख्यानको तत्त्व भनिन्छ । आख्यानकारले आख्यानको रचना किन गरेको भन्ने कुरा उद्देश्य हो । विना उद्देश्य कुनै काम नहुने हुँदा आख्यान रचनाको पनि उद्देश्य रहेको हुन्छ । यसरी सबै तत्त्वहरू मिलेर आख्यानको रचना भएको हुन्छ । आख्यानका यिनै तत्त्वहरूलाई तल यस प्रकार प्रस्तुत गरिएको छ ।

(क)   कथानक

कथानक आख्यानको मुख्य तत्त्व हो । विना कथानक आख्यानको रचना हुन सक्दैन । आख्यानमा आदि, मध्य र अन्त्यको कार्यकारण शृङ्खला भित्र कौतुहल र द्वन्द्वको समीकरण गरिएको हुन्छ । आख्यान भित्र के कस्ता कुराहरू छन्, कस्ता

घटना घटित छन्, कुन परिवेशमा घटना घटेको छ, कस्ता कस्ता पात्रहरूको उपस्थिति छ, आख्यानले के कुरा पाठक समक्ष पुऱ्याउने उद्देश्य लिएको छ ? सबै कुरा कथानक हो । कथानकमा समय क्रममा उनिएका घटनाका अतिरिक्त कवितत्त्व, कल्पना, रहस्य आदिको पनि मिश्रण हुन्छ । द्वन्द्व र क्रियाको प्रयोगले कथानक अझ आकर्षक बन्न पुग्दछ । आख्यानमा कथानक विभिन्न स्रोतबाट लिने गरिन्छ । जस्तै : इतिहास, यथार्थवाद, सौन्दर्य, मिथक, स्वैरकल्पना, सामाजिक घटना आदि ।

आख्यानमा कथानक मुख्य कथानक र सहायक कथानक गरी दुई प्रकारको हुन्छ । आख्यानको सुरुवातदेखि आख्यानको अन्त्यसम्म रहने कथानक मुख्य कथानक हो भने मुख्य कथानकलाई सहयोग गर्न कथा र उपन्यासको बीचमै सुरु भइ बीचमै अन्त्य हुने कथानक सहायक कथानक हो । मुख्य कथानकलाई प्रष्टाउन वा कथानकलाई अझ रोचक बनाउन सहायक कथानकले सहयोग गर्दछ । त्यसै गरी कथानकको ढाँचा रैखिक र वृताकारीय हुने गर्दछ । कथाकारले घटनाक्रमलाई क्रमबद्ध तरिकाले राखेको अवस्था वा पहिले घटेको घटना पहिले र पछि घटेको घटना पछि नै राखेको अवस्थामा कथानक रैखिक ढाँचाको रहन्छ भने घटनाक्रममा क्रमबद्धतामा विचलन भएमा वा घटना क्रम अघि पछि गरेर आउने अवस्थामा कथानक वृताकारीय ढाँचाको रहन्छ ।

यसरी आख्यान रचना गर्न आवश्यक पर्न प्रमुख तत्त्व कथानक हो । यिनै कथानकलाई भाषिक सौन्दर्य भित्र पात्रद्वारा परिवेश भित्र उनेर तयार पारिएको रचना आख्यान हो ।

(ख) पात्र

आख्यान तथा अन्य विधामा प्रयोग गरिने व्यक्तिलाई नै पात्र वा चरित्र भनिन्छ । जो व्यक्ति माथि वा वरपर कथानक घुमेको हुन्छ जो व्यक्तिहरू माथि घटना घटिरहेको छ । त्यहि व्यक्ति नै पात्र हुन् । व्यक्ति मात्र नभएर जीवजन्तु, प्रकृति तथा अन्य वस्तुको पनि व्यक्ति सरह आख्यान भित्र सहभागिता रहन्छ । जीवजन्तुलाई मुख्य पात्र बनाएर पनि आख्यानको रचना भएको हुँदा मानवीय र अमानवीय दुवै आख्यानका पात्र बन्न सक्दछन् । पात्रकै क्रियाकलाप र संवादमा कथानक बढी रहेको हुन्छ । पात्रहरू आख्यानकारको कल्पनाका र यथार्थका दुवै

खालका हुने गर्दछन् । ऐतिहासिक आख्यानमा ऐतिहासिक व्यक्ति नै पात्रको रूपमा प्रयोग गरिन्छ ।

पात्रहरू विभिन्न खालका हुने गर्दछन् । नायक-नायिका, खलनायक, सहायक पात्र-मुख्य पात्र, वर्गीय र व्यक्तिगत, गतिशील र गतिहिन । आख्यान भित्र पात्रले निभाउने कार्यको आधारमा पात्रको वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । जो पात्रको वरपर कथानक घुमेको छ त्यो पात्र मुख्य पात्र हो भने मुख्य पात्रलाई सघाउन आउने पात्र सहायक पात्र हुन् ।

कथानकलाई जीवन्त बनाउने काम पात्रले गर्दछन् । त्यसैले पात्र आख्यानको महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो । आख्यान भित्रका पात्रहरूको संवाद, द्वन्द्व पात्रलाई परेको दुःखले पाठकलाई दुःखी र आनन्दित बनाउँछ । कतिपय पात्रहरूको दुःखमा पाठक दुःखी हुने र पात्रको सुखमा सुखी हुने गर्दछन् ।

(ग) दृष्टिविन्दु

दृष्टिविन्दु भन्नाले कथा कसले भनिरहेको छ भन्ने हो । आख्यानकार र पाठकवर्ग बीच भाव विचार वा दर्शनको पारस्परिक विनिमयको आधार नै दृष्टिविन्दु हो (श्रेष्ठ, २०३९ : ५८) । आख्यानकारले दृष्टिविन्दुका माध्यमले नै आफ्नो कुरा पाठक समक्ष पुर्‍याउँछ । सामान्य अर्थमा भन्नु पर्दा कथावाचक नै दृष्टिविन्दु हो ।

कथानकलाई प्रस्तुत गर्न व्यक्ति को हो भन्ने आधारमा दृष्टिविन्दुलाई वर्गीकरण गरेर हेर्न सकिन्छ । प्रथम पुरुष दृष्टिविन्दु र तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दु, प्रथम पुरुष दृष्टिविन्दुलाई आन्तरिक दृष्टिविन्दु पनि भनिन्छ । कथावाचक कथाकै चरित्र भई 'म' सर्वनाम प्रयोग हुने र कथावाचक घटनास्थलबाट बाहिर नबसी कथाकै चरित्र हुने हुँदा यसलाई आन्तरिक दृष्टिविन्दु भनिएको हो । प्रथम पुरुष दृष्टिविन्दुमा आख्यान भित्रको पात्रले घटना वर्णन गर्ने हुँदा त्यो घटना उसैले देखेको वा भोगेको हुन्छ । त्यसैले उसका अभिव्यक्तिहरू विश्वाशीला र वास्तविक रहन्छ । तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दुलाई बाह्य दृष्टिविन्दु पनि भनिन्छ । कथावाचक आख्यानको पात्र नभएर बाह्य व्यक्ति हुने गर्दछ । ऊ, त्यो, उनी, उनीहरू जस्ता सर्वनामको प्रयोग गरेर पात्रहरूलाई सम्बोधन गर्ने भएकाले यसलाई तृतस्य पुरुष दृष्टिविन्दु भनिएको हो । तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दु पनि सर्वज्ञ र सीमित गरेर दुई प्रकारको हुन्छ । सर्वज्ञ तृतीय

पुरुष दृष्टिविन्दुमा कथावाचकले कथा तथा उपन्यासका सबै पात्र घटनाको बारेमा जानेको हुन्छ । पात्रका मनका कुरा, वर्तमान भुत र भविष्यतका सबै घटना सजिलै वर्णन गर्दछ भने सीमित तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दुमा भने कथावाचकले आख्यान भित्रका सबै पात्रको नभएर केही पात्रको वा मुख्य पात्रको मात्र वर्णन गरेको हुन्छ र घटनाको बारेमा पनि सीमित घटना मात्र बयान गर्ने हुनाले यसलाई सीमित तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दु भनिन्छ ।

त्रिरत्न सौन्दर्य गाथा आख्यानमा तृतीय पुरुष वा बाहय दृष्टिविन्दुको प्रयोग गरिएको छ । त्यसै गरी होमनाथ सुवेदीको 'मानकाजी किन मौन छ' कथामा प्रथम पुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग गरिएको छ ।

(घ) परिवेश

परिवेशलाई देश, काल र वातावरण पनि भनिन्छ । आख्यानमा पात्रहरूको कार्यकलाप गर्ने र घटना घटने स्थान, समय र त्यसको मानसिक प्रभावलाई परिवेश भनिन्छ । कथानक कहाँ, कहिले र कस्तो अवस्थामा घटेको छ भन्नु नै परिवेश हो । देश कालले भौगोलिक स्थान र समयलाई बुझाउँछ । वातावरणले पात्रको आन्तरिक र बाह्य दुवै कुरा, पात्रको मानसिक अवस्था, आन्तरिक वातावरण हो भने प्रकृति, हावा, पानी, जाडो, गर्मि, पानी परेको, घाम लागेको, दिन रात आदि सबै बाह्य वातावरण हो । कथामा देशकालको कुनै सीमा हुँदैन । आख्यानकारले ब्रह्माण्डको कुनै पनि ठाउँलाई आधार बनाएर आख्यानको रचना गर्न सक्दछ । वास्तविक भौगोलिक स्थान माग होइन आख्यानकारले काल्पनिक स्थानको रचना र प्रयोग गर्न पनि सक्दछ । आख्यानमा परिवेशको प्रयोग आख्यानको विषयसँग मिलेर आउनु पर्ने हुन्छ । पात्रको दुःखमा उजाड, मरुभूमि, नाङ्गाबगर, पहाड आदि स्थान देखाइएको हुन्छ भने पात्रको प्रेममा बगैंचा, चाँदनी रात तथा रमाइला स्थान देखाइएको हुन्छ ।

त्रिरत्न सौन्दर्य गाथा आख्यानको समय १८०० साल तिरको कीर्तिपुर आक्रमणको समय भएकाले १८०० समय कीर्तिपुर स्थानको रूपमा आएको छ । कीर्तिपुर, काठमाडौं, विष्णुमती, गङ्गाको तिर, पर्वत, बन्दुकको आवाज, लडाईको डर लाग्दो अवस्था आदि बाह्य वातावरणका रूपमा आएको छ । परिवेशको प्रयोग गर्दा आख्यानकारले विषयवस्तुलाई सुहाउँदो परिवेश छनोट गर्नु पर्छ । वितेको

समयको बारेमा आख्यान लेख्दा त्यस बेलाको इतिहास, संस्कृति तथा भाषा बारे ज्ञान हुनु आवश्यक हुन्छ । त्यसैले परिवेश पनि आख्यानको महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो ।

(ङ) सारवस्तु

सारवस्तु भन्नाले आख्यानभित्रको मुख्य विचारलाई बुझाउँछ । सारवस्तु भन्नाले आख्यानको विषयवस्तु नभएर त्यसमा प्रयुक्त केन्द्रीय विचार हो । जुन आख्यानकारले प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा प्रयोग गर्दछ । सारवस्तु भन्नाले आख्यानकारले आख्यान मार्फत पाठकलाई दिन खोजेको मूल विचार हो । आख्यानको शीर्षकमै त्यसको सारवस्तु रहन पनि सक्छ भने कुनै पात्रको माध्यमले वा घटना पछिको समाधानको उपायमा सारवस्तु प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

गुरुप्रसाद मैनालीको 'परालको आगो' कथामा 'लोग्ने स्वास्नीको झगडा परालको आगो' भन्ने सारवस्तु आएको छ । आख्यानको अध्ययन पछि पाठकवर्गले लिनु पर्ने ज्ञान नै सारवस्तु हो । सारवस्तु एउटै शब्दमा अभिव्यक्त नहुन पनि सक्छ । आख्यानमा सारवस्तु जसरी मन लाग्यो त्यसरी प्रयोग गर्नु पनि हुँदैन । सारवस्तु स्पष्ट र अर्थपूर्ण हुनु पर्छ । सारवस्तुले लेखकले दिने निर्णयलाई निर्देशित गर्छ र कथा लेख्न प्रेरित पनि गर्छ ।

(च) भाषा

कुनै पनि भाव वा विचार अभिव्यक्त गर्ने माध्यम भाषा हो । भाषा आख्यानका सबै तत्त्वलाई उपस्थित गराउने माध्यम हो । अक्षर, शब्द, पद, पदावली र वाक्यहरूको समष्टिलाई भाषाद्वारा बुझिन्छ । सामान्य व्यवहारमा भन्दा आख्यानमा भाषाको विशिष्ट प्रयोग हुन्छ । यसमा विम्ब प्रतीक, उखान टुक्का, अलङ्कार, समय, गति र लय आदिको प्रयोग र प्रस्तुति रहन्छ ।

आख्यान भाषामा नै लेखिन्छ । भाषा पढेर नै पाठकले आख्यानको अर्थबोध गर्दछ भने समालोचकले भाषाकै आधारमा कथाको विवेचना गर्दछ । भाषाको सम्पूर्ण शक्ति आख्यानमा देख्न सकिन्छ । आख्यानकारको विचारको अभिव्यक्ति पनि भाषाकै माध्यमले गरिन्छ । आख्यानमा प्रयोग गरिने भाषा सबैले बुझ्ने, सरल र सहज हुनु पर्दछ । भाषाको क्लिष्टताले सबै पाठकलाई छुन सक्दैन । आजभोलीका आख्यानको

भाषा केही क्लिष्टता देखिए पनि आख्यानको भाषा अन्य विधा भन्दा सरल हुने हुँदा आख्यान विधा लोकप्रिय छ ।

जुन समयलाई आधार बनाएर आख्यानको रचना गरिएको छ । त्यहि समयमा प्रचलित भाषाको प्रयोग गरिनु पर्छ । आख्यानकारले भाषा उत्कृष्ट बनाएमा मात्र रचना उत्कृष्ट बन्न सक्दछ । भाषिक सरलता र आकर्षक ढङ्गले भाषाको प्रयोगले आख्यान उत्कृष्ट र लोकप्रिय बन्दछ ।

(छ) उद्देश्य

विना उद्देश्य कुनै पनि योजना सफल हुँदैन । हरेक कामको पछाडि त्यस काम गर्नुको उद्देश्य अवश्य हुन्छ । आख्यान रचना गर्नुको पनि केही न केही उद्देश्य रहेको हुन्छ । आख्यानकारले निश्चित उद्देश्य पूरा गर्न आख्यानको रचना गर्दछ । उद्देश्यले आख्यानको विषयवस्तु छनोट गर्न समेत सहयोग गर्दछ । अर्ति उपदेश दिन, मनोरञ्जनको लागि, लेखकको आत्मसन्तुष्टीका लागि, यथार्थवादी आख्यानको रचना हरेक पाठक बीच यथार्थ घटना प्रस्तुत गर्न, समाज सुधारका लागि, न्याय प्रवाहितका लागि, धन आर्जन जस्ता विभिन्न उद्देश्यहरू राखेर कृतिको रचना गरिएको हुन्छ ।

आख्यान विधा विशेष गरेर मनोरञ्जन प्रदान गर्ने उद्देश्यका साथ रचना गरिए पनि यसले मनोरञ्जन सँगसँगै लोककल्याण, ऐतिहासिक घटना, यथार्थ विषयवस्तुलाई समेत आफ्नो उद्देश्य बनाएको हुन्छ । त्यसैले पनि आख्यानको महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो ।

२.७ प्राथमिक कालका केही प्रमुख आख्यान कृति

(१) वहत्र सुघाको कथाहां

वहत्र सुधाको कथाहां आख्यानका लेखक अज्ञात छन् यो कृति कसले लेख्यो भन्ने थाहा पाइएको छैन । १८८०/९० तिर यसको रचना भएको हुन सक्छ भनी अनुमान गरिएको छ ।

वहत्र सुघाको कथाहांमा अर्ति उपदेश दिने सुघाको कथालाई विषयवस्तु बनाइएको छ । सुघालाई बुद्धिजीवि पात्रका रूपमा उभ्याइएको छ । अहिले पाइने

यसका लेखोटहरू प्रतिलिपि मात्र हुन् । मदन पुरस्कार पुस्तकालयमा रहेको वहत्र सुघाको कथाहांले पाँच सय वर्ष पुस्तकमा स्थान पाएको छ ।

(२) त्रिरत्न सौन्दर्य गाथा

वि.सं. १८९० तिर सुन्दरानन्द वाँडाद्वारा लिखित त्रिरत्न सौन्दर्य गाथा आख्यान मौलिक आख्यान हो । पृथ्वीनारायण शाहको कीर्तिपुर विजय अभियानलाई कथावस्तु बनाइएको यो कृतिले पनि पाँच सय वर्ष पुस्तक भित्र सङ्गृहित छ ।

(३) दशकुमार चरित

वि.सं. १८७५ तिर संस्कृत साहित्यबाट अनुवाद गरिएको यो कृति कसले अनुवाद गऱ्यो भन्ने कुरा अज्ञात नै रहेको छ ।

पराक्रमी राजा राजहंसको जीवन कथालाई विषयवस्तु बनाइएको यो आख्यान दश राजकुमारको कथा हो । अहिले १८७५ र १८९३ मा गरिएका अनुवादका दुवै लेखोट राष्ट्रिय अभिलेखालयमा पाइन्छ । यी दुवैको अंश पाँच सय वर्ष पुस्तकमा छापिएका छन् ।

(४) बेतालपच्चीसी

वि.सं. १८५५ तिर अनुवाद गरिएको यो कृतिको अनुवादक भने अज्ञात नै छन् ।

विक्रम सेन राजाको नेपाल भ्रमणलाई विषयवस्तु बनाइएको यो आख्यानमा विक्रम सेन राजा नेपाल आएको विभिन्न जातपर्व चलाएको, विभिन्न मन्दिर बनाएको कथा प्रस्तुत छ ।

(५) मधुमालतीको कथा

मधुमालती कथाको लेखक र लेखन समय दुवै अज्ञात छ । यो कृति कसले लेख्यो र कहिले लेख्यो आजसम्म पनि अज्ञात नै रहेको छ ।

स्वर्गकी अप्सरा मालती र मर्त्यलोकको राजकुमार मधुकरको प्रेम कथालाई आख्यानको विषयवस्तु बनाइएको छ ।

(६) हितोपदेश मित्रलाभ

वि.सं. १८३३ मा भानुदत्तद्वारा लेखिएको हितोपदेश मित्रलाभ आख्यान औपदेशिक आख्यान कृति हो ।

राजपुत्रहरूलाई उपदेश दिइएको कथावस्तु यस आख्यानमा पाइन्छ । राजकुमारहरूले गर्न हुने नहुने, राजकुमारको कर्तव्य, धर्मदेखि लिएर उनीहरूको बौद्धिक स्तरको विकास गर्ने विभिन्न कथाको माध्यमले अर्ति उपदेश र नैतिक शिक्षा प्रदान गरिएको कथानक यस आख्यानमा पाइन्छ । वीर पुस्तकायमा यो कृति सङ्गृहित रहेको छ ।

(७) स्वस्थानी व्रतकथा

नेपालीमा लेखिएका स्वस्थानी व्रतकथाको मूल आधार संस्कृतको स्वस्थानी कथा नै हो । हाल प्रचलित स्वस्थानीका प्रतिलिपिहरू दुई प्रकारका भेटिन्छन् ।

स्वस्थानी व्रतकथाको ३१ अध्याय रहेको छ र एकदेखि अठारसम्म सृष्टि क्रममा महादेव सतीदेवी कथा, शिव पार्वती कथा रहेका छन् । १९ देखि ३१ अध्यायसम्म गोमा शिव शर्मा कथा, नवराज चन्दावतीका कथा रहेका छन् ।

(८) लालहिरा

वि.सं. १८८९ मा विष्णुपद पाध्याद्वारा लिखित लालहिरा मौलिक रचना हो । यस आख्यानमा राजपुत्री हिरा र मन्त्री पुत्र लालका बीचको प्रेम कथा देखाइएको छ । डा. जगदीशचन्द्र रेग्मीले यसको रचना १८८८ साल बताए पनि यसको मूल लेखोट नपाइएकोले यसको रचनाकार र समयको बारेमा एकिनका साथ भन्ने ठाउँ देखिदैन ।

२.८ निष्कर्ष

आख्यान आजको युगमा सबै भन्दा लोकप्रिय विधा हो । कथा र उपन्यास अर्थात् आख्यान विधाले आफ्नै छुट्टै स्वरूपलाई लिएर अघि बढेको छ । गद्य भाषाको प्रयोग, आम बोलिचालीको भाषाको प्रयोग, यथार्थ भित्र कल्पनाको प्रस्तुति, कौतुहलपूर्ण कथानक आदि विशेषताले पाठकवर्गमा आख्यान विधा लोकप्रिय भएको हुनु पर्दछ ।

आख्यानको स्रोत इतिहास, यथार्थवाद, स्वैरकल्पना, सौन्दर्य, मिथक, प्रेम हुन सक्छ । संसारमा यथार्थवाद र रोमान्सले मिसिएका आख्यान लोकप्रिय भएका छन् । आख्यान लेखनको उद्देश्य मनोरञ्जन प्रदान गर्नु नै देखिन्छ । मनोरञ्जन संगसँगै विचार पनि यसले दिएको हुन्छ । आख्यान बनाइएको रचना हो । यसमा कल्पनाको प्रयोग अनिवार्य हुन्छ । आख्यानका पनि विभिन्न भेदहरू रहेका छन् : लघुकथा, कथा, उपन्यास, लामा उपन्यास आदि ।

आख्यान गद्यात्मक विधा हो । गद्य भाषाको प्रयोग, यथार्थ विषयवस्तु माथि पनि कल्पनाको प्रयोग, मनोरञ्जनात्मक, व्यापक स्रोत, सरल र सहज भाषाशैली आदि विशेषता बोकेर आख्यान विधा अघि बढिरहेको छ र आख्यान विधा पाठक बीचमा लोकप्रिय भएको छ ।

तेस्रो परिच्छेद

प्राथमिककालीन नेपाली आख्यान

३.१ विषय प्रवेश

प्राथमिककालीन नेपाली आख्यानको सुरुवात शक्तिवल्लभ अर्ज्यालको 'महाभारत विराटपर्व' बाट भएको मानिन्छ । वि.सं. १८२७ मा देखा परेको यो कृति संस्कृत साहित्य स्रोतको अनूदित ग्रन्थ हो । प्राथमिक कालमा मौलिक र अनूदित दुवै आख्यानको निर्माण भएको पाइन्छ । विशेष गरी अनूदित कृतिको लेखन नै प्राथमिक कालमा मौलाएको देखिन्छ । प्राथमिककालीन नेपाली आख्यानहरू विशेषतः मनोरञ्जनात्मक नैतिक औपदेशिक नै देखिन्छन् । आजका कथा र उपन्यास जस्तो विधागत सचेतता प्राथमिककालीन आख्यानमा पाइँदैन । त्यतिखेर आख्यानलाई कथा, किस्सा, उपाख्यान, गद्याख्यान, चैत आदि नामले चिनाइएको पाइन्छ ।

प्राथमिक कालमा 'त्रिख्न-सौन्दर्य गाथा', 'लालहिरा', 'दशकुमारचरित', 'सत्तसेनको कथा' जस्ता वीर कथानक प्रधान आख्यानको लेखन भएको पाइन्छ । 'बेतालपच्चीसी', 'बहत्र सुघाको कथा', 'मधुमालतीको कथा' जस्ता लोक आख्यानमा प्रचलित आख्यानको निर्माण भएको पाइन्छ । महाभारत र रामायणबाट स्रोत ग्रहण गरी 'रामकथा', 'सीताकथा', 'महाभारत सभापर्व', 'महाभारत', 'आदिपर्व' र अन्य धेरै आख्यानको निर्माण भएको पाइन्छ । साथसाथै पुराण, उपनिषद्बाट 'स्वस्थानी व्रतकथा', 'सोमवारे व्रतकथा', 'ऋषिपञ्चमी कथा' आदि आख्यानको लेखन भएको पाइन्छ ।

प्राथमिककालीन नेपाली आख्यान संस्कृत स्रोतका पौराणिक आख्यानहरूको अनूवादबाट सुरु गरिएको विकासक्रम प्राथमिक कालको अन्त्यसम्ममा मौलिक र अन्य स्रोतबाट अनूदित आख्यानको रचनासँगै अगाडि बढेको देखिन्छ ।

३.२ नेपाली आख्यानको स्वरूप

आख्यान कथात्मक साहित्य हो । कथ्यलाई कथावस्तु बन्न त्यसमा केही पात्र, समस्या, घटना र परिवेशको आवश्यकता पर्दछ । कथानक र पात्र विधानका

संयुक्त शक्तिबाट जीवनजगत्का अनुभूतिको संयोजन गरी प्रस्तुत गरिने कलात्मक अभिव्यक्ति वा प्रस्तुति हो (भट्टराई, २०४२ : १२१) । आख्यानको आफ्नै स्वरूप, शिल्पशैली हुन्छ । प्राथमिककालीन नेपाली आख्यानको स्वरूप आधुनिक आख्यानको जस्तो विकसित नभए पनि प्राथमिककालीन आख्यानले आफ्नो अलगै स्वरूपलाई लिएर अघि बढेको पाइन्छ ।

प्राथमिककालीन नेपाली आख्यानको प्रमुख तत्त्व वर्णनात्मकता हो । सरल कथानक चरित्र, परिवेश मोटामोटी रूपमा आउनु, एकादेशबाट कथा सुरु हुने, व्यक्ति र स्थानको प्रयोग लेखक अनुसार बदलिनु प्राथमिककालीन आख्यानको विशेषता हो । प्राथमिक कालमा रचिएका अधिकांश कथाहरू लामा-लामा आयाममा फैलिएका छन् । वर्तमान समयको भन्दा साना आकार प्रकारको आख्यानको लेखन प्राथमिक कालमा भएको पाइन्छ । अमानवीय पात्र, अलौकिक पात्र, ईश्वरीय पात्र, अनौठा क्रियाकलाप गर्ने, हास्यात्मक पात्रको प्रयोग, भूतप्रेत, राक्षस, पूर्वजन्म, आकाशवाणी आदिको प्रयोग प्राथमिककालीन आख्यानको पात्र प्रयोगगत विशेषता हो । प्राथमिक कालको आख्यानको बाह्य स्वरूपलाई हेर्दा कुनै पनि आख्यान खण्डमा विभाजित छैन वर्णनात्मक रूपमा एउटै खण्डको प्रयोग गरिएको छ । आख्यानमा कथावाचक स्वयम् आख्यानकारहरू नै भेटिन्छन् आख्यानकारहरू प्रत्यक्षदर्शिका रूपमा कथाभित्र भेटिन्छन् । आख्यानकारहरूले पात्रको आँखाबाट नभएर आफ्नै आँखाबाट घटनालाई हेरेको पाइन्छ ।

प्राथमिककालीन नेपाली आख्यानको भाषा तत्कालीन नेपाली भाषा नै देखिन्छ । अधिकांश आख्यानमा लोकभाषाको प्रयोग संस्कृत भाषाको प्रयोग पाइन्छ । प्रायः एउटै ढाँचाशैलीको प्रयोग, गद्य सँगसँगै पद्यको प्रयोग, उखानटुक्को प्रयोग पाइन्छ । छोटा-छोटा वाक्यगठनसँगै ठेट नेपाली शब्दको प्रयोग केही अङ्ग्रेजी र संस्कृत भाषाको शब्दहरूको प्रयोग प्राथमिककालीन आख्यानले ग्रहण गरेको भाषागत विशेषता हो । प्राथमिककालीन आख्यानको उद्देश्य अर्तिउपदेश दिनु र मनोरञ्जन प्रदान गर्नु नै हो । तत्कालीन शासक वर्गलाई मनोरञ्जन प्रदान गर्ने उद्देश्य सहित आख्यानको रचना गरिएको पाइन्छ । आख्यान विचार तथा भावना सञ्चरण गर्ने एउटा कला हो जसले आफ्नो सानो आयतनलाई सुन्दर आकार प्रदान गरेर त्यसमा जीवन वा समाजको सजीव चित्र कोर्दछ (श्रेष्ठ, २०६८ : ८) ।

प्राथमिककालीन नेपाली आख्यानको स्वरूप के कस्तो रहेको छ वा प्राथमिक कालको आख्यान साहित्यले ग्रहण गरेको स्वरूपलाई अझ स्पष्ट पार्न निम्नानुसारका बुँदामा देखाउन सकिन्छ :

- आख्यान गद्यमा लेखिन्छ । प्राथमिककालीन नेपाली आख्यानमा गद्य सँगसँगै पद्य रूपलाई पनि लिएर अघि बढेको पाइन्छ ।
- प्राथमिककालीन आख्यान अनुवाद रूपान्तर परम्परामा हुर्किएको मौलाएको पाइन्छ । संस्कृत, हिन्दी, उर्दु, फारसी आदि भाषाका कथाहरूको अनुवाद यस कालमा भएको पाइन्छ ।
- पौराणिक आख्यानको अनुवादमा पनि छायानुवाद भन्दा भावानुवाद गर्ने प्रवृत्ति र अनुवादसँगै मौलिकताको मिश्रण पाइन्छ ।
- अर्तिउपदेश दिनु र मनोरञ्जन प्रदान गर्नु प्राथमिक कालको आख्यानको उद्देश्य हो ।
- कथाभित्र कथा घुसाउने प्रवृत्ति यस कालमा आख्यानको विशेषता हो । यी बाहेक दोहोरो शीर्षक राख्ने मङ्गलाचरणहरू राख्ने प्राथमिककालीन आख्यानको प्रवृत्तिगत विशेषता हो ।
- प्रेम, वीरता, पराक्रम, साहस, शौर्य आदि प्रवृत्तिलाई अभिव्यक्त गर्ने कार्यव्यापारको वर्णन र मूलतः मनोरञ्जनात्मक आख्यानको निर्माण ।
- प्राथमिक कालका आख्यानमा आलङ्कारिक भाषाशैलीको प्रयोग व्याख्यात्मक अभिव्यक्तिका साथ भएको पाइन्छ ।
- जासुसी, तिलस्मी र अलौकिक विषयलाई यथार्थपरक ढङ्गले प्रस्तुति ।
- विधागत सचेतताको अभाव र सबै किसिमका आख्यानलाई कथाकै रूपमा प्रस्तुत गर्ने प्रवृत्ति ।

३.३ प्राथमिककालीन नेपाली आख्यानको प्रारम्भ

नेपाली भाषामा साहित्य लेखन परम्परा अभिलेख र वाङ्मय हुँदै विकसित भएको हो । अभिलेख वाङ्मय र लोकसाहित्य नै नेपाली साहित्य लेखनको पृष्ठभूमि हो । प्राथमिककालीन नेपाली आख्यानको प्रारम्भ कहिलेदेखि भयो भन्नेमा विभिन्न

विद्वान्हरूको आ-आफ्नै मतमतान्तर देखिन्छ । पृथ्वीनारायण शाहको राज्य एकीकरण अभियानलाई नेपाली साहित्यको प्रारम्भको आधार मान्दा वि.सं. १८०० को अवधिलाई साहित्य लेखनको प्रारम्भ विन्दु मान्न सकिन्छ (भट्टराई, २०४२ : ५५) ।

नेपाली आख्यान रचनाको खोजी गर्दा विक्रमको १९ औं शताब्दी नै आख्यान लेखनको प्रारम्भिक समय हो । प्राथमिक कालको समय १९ औं शताब्दीबाट आरम्भ भयो भन्नेमा सबै विद्वान्को एउटै मत देखिन्छ भने प्राथमिक कालको अन्त्य र माध्यमिक कालको सुरुवातको विषयमा भने विद्वान्हरू बिच विवाद देखिन्छ । प्राथमिक काल गद्य भन्दा पद्य लेखनका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण रहेकाले समयावधिको वर्गीकरण पद्य केन्द्रित रहेको पाइन्छ र प्राथमिक कालको समय १८०१ देखि १९४० सम्मको समयावधि नै हो । प्राथमिक कालको यो समयावधिलाई १९४० बाट निर्धारण गर्न नहुने मत पनि पाइन्छ तर ने.रा.प्र.प्र. को प्रयोजनका लागि गरिएको कालविभाजनमा शृङ्गारधाराको सुरुवातसम्म भनिएकाले १८०१ देखि १९४० सम्मको समयावधि नै प्राथमिककालीन समय हो ।

शक्तिभल्लभ अर्ज्यालको ‘महाभारत विराटपर्व’ लाई पहिलो आख्यानात्मक रचना मानिएको र यो कृति १८२७ मा देखा परेकाले १८२७ देखि १९४० सम्मको समयावधि प्राथमिककालीन आख्यान लेखनको समय हो र १८२७ नेपाली आख्यान लेखनको समय हो र १८२७ नेपाली आख्यान लेखनको प्रारम्भ विन्दु हो । यही समयमा रचना गरिएको आख्यान साहित्य नै प्राथमिककालीन नेपाली आख्यान हुन् ।

३.३.१ प्राथमिककालीन नेपाली आख्यानको प्रारम्भका आधार

‘महाभारत विराटपर्व’ बाट सुरुवाती यात्रा आरम्भ गरेको आख्यान साहित्यको यात्रामा वि.सं. १८२७ भन्दा अघि प्रचलनमा रहेका मौखिक साहित्य, लोकसाहित्यले महत्त्वपूर्ण सहयोग गर्नुका साथै प्रेरणा समेत प्रदान गरेका छन् ।

संस्कारगत रूपमा प्रचलित गाथा, मनोरञ्जनको रूपमा प्रयोग हुने पहेली, लोक जीवनको लय बनेको लोकगीत, लोककथा नेपाली आख्यान लेखनका प्रारम्भका आधार हुन् (बन्धु, २०५८ : २८५) । यही लोकसाहित्य सामग्रीबाट लिखित साहित्य लेखन परम्पराको विकास भएको देखिन्छ । ज्ञान भक्ति र सदाचारको प्रचार गर्ने क्रममा आख्यान साहित्य लेखनको विकास भएको देखिन्छ । राष्ट्रिय भावना, चेतना

र वीरताको स्तुति आख्यान लेखनका लागि केन्द्रीय पक्ष बनेको छ । संस्कृत भाषाको गद्य पद्य रचना नेपाली आख्यान लेखनको प्रेरणाको स्रोत हो र संस्कृत साहित्यसँगको निकटता नेपाली आख्यान लेखनको विकासको आधार हो ।

नेपाली साहित्यको प्राथमिक कालको आरम्भको लागि देखा परेका सन्दर्भहरू वा पृष्ठभूमिलाई विभिन्न आधारबाट अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

३.३.१.१ लोक पृष्ठभूमि

नेपाली भाषामा सर्वप्रथम लोकसाहित्य नै प्रयोगमा आएको देखिन्छ । लोक जीवनका विभिन्न क्षेत्रमा प्रचलनमा रहेका लोकसाहित्य मनोरञ्जनका साधनका रूपमा प्रयोग भएको देखिन्छ । मौखिक परम्परामा रहेका लोकसाहित्य नै लिखित साहित्य लेखनको पृष्ठभूमि हुन् । मौखिक परम्पराका लोकसाहित्यले लिखित साहित्यलाई प्रेरणा मात्र दिँदैन कथावस्तु पनि दिने गर्दछ ।

नेपाली लोक जीवनमा कथा भन्ने र सुन्ने प्रक्रिया धेरै अगाडिदेखि देखा परेको पाइन्छ । लिखित साहित्य देखा पर्नु भन्दा धेरै अगाडिदेखि कथा भन्ने र सुन्ने चलन नेपाली समाजमा रहेको पाइन्छ । परिश्रम पछिको विश्रान्तिका क्षणमा थकाई मेट्न होस् या समय कटनी गर्न होस्, विगतका दुःख सुखको सम्झना गर्न होस् या केटाकेटीलाई फकाउन, निदरी बोलाउन होस् कथा भन्ने र सुन्ने प्रचलन अझै पनि नेपाली समाजमा पाइन्छ । नीतिउपदेश दिनु, सत्याचरणमा बल दिनु, धर्म तर्फ जागरुकता जगाउन होस् या समाजसुधारको लागि जनचेतना जगाउन प्राचीन कालदेखि वर्तमानसम्म कथालाई नै रोजेको पाइन्छ (भट्टराई, २०४२ : ६०) ।

लोकसाहित्यका प्रचलित कथा, उखान, गाथा, रामकथा, सीताजीको चैत, रामचन्द्रकी धमारी, सीता हरणको भोलाउलो, दन्त्यकथा, भूतप्रेत, राक्षस आदिका कथाहरूबाट नै लिखित साहित्यले प्रेरणा र प्रभाव ग्रहण गरेको हुनाले नेपाली आख्यानको प्रारम्भ गर्न लोकसाहित्यले पृष्ठभूमि प्रदान गरेको पाइन्छ ।

३.३.१.२ धार्मिक पृष्ठभूमि

सनातनदेखि नै नेपाली समाज धर्मप्रिय रहेको पाइन्छ । हिन्दु एवं बौद्ध धर्म संस्कार अँगालेर हिडेको हुँदा यिनै सम्प्रदायका सामग्री प्रचारका क्रममा साहित्यिक

लेखन अघि बढेको देखिन्छ । विक्रमको १९ औं शताब्दीमा नेपालको धार्मिक स्थिति सहिष्णुता र उदार देखिन्छ ।

हिन्दु धर्मका विभिन्न सम्प्रदाय र बुद्ध धर्मको प्रभाव र तान्त्रिक सम्प्रदायको मत साहित्यिक सन्दर्भ मौखिक र लिखित रूपमा यस समयमा आरम्भ भएको पाइन्छ । पुराण, उपनिषद्बाट प्रेरणा र प्रभाव ग्रहण गरी थुप्रै आख्यान साहित्यको रचना भएकोले धार्मिक पृष्ठभूमिले आख्यान लेखनमा प्रारम्भको आधार निर्माण गरेको पाइन्छ ।

३.३.१.३ सांस्कृतिक पृष्ठभूमि

नेपाल सांस्कृतिक सम्पदाले धनि छ । यिनै सांस्कृतिक धरोहर नै साहित्य लेखनका पृष्ठभूमि हुन् । विभिन्न संस्कार संस्कृतिलाई आधार बनाएर आख्यानको रचना भएको पाइन्छ । नेपाली जनजीवन सांस्कृतिक बौद्धिक तवरले उपनिषद्, पुराण, रामायण र महाभारतले मात्र होइन बौद्ध पुराण र विभिन्न गाथा आदिबाट प्रभावित देखिन्छ ।

नेपालका धार्मिक तथा सांस्कृति स्थल हिमवतखण्ड, स्वयम्भु, मुक्तिक्षेत्र, स्वर्गद्वारी, गोकर्ण आदि स्थलहरूको महिमा गाउने कथाहरूको लेखन भएको छ । हामीले मनाउने चाडपर्व, दशैं, तिहार, तिज, रक्षाबन्धन, ल्होसार आदिले पनि कथा लेखन परम्परालाई सहयोग गरेको देखिन्छ । जन्मदेखि मृत्युसम्म मनाइने विभिन्न संस्कारहरूले कथा लेखनको पृष्ठभूमिको काम गरेको छ । यिनै संस्कार र संस्कृति झल्किने कथाको लेखनमा प्रारम्भको नेपाली भाषामा साहित्यिक वातावरणको उपयुक्त निर्माण १९ औं शताब्दीबाट भएको पाइन्छ । राष्ट्रिय भावना, राष्ट्रिय चेतना र वीरताको स्तुति नै लेखनका लागि केन्द्रीय पक्ष बनेको देखिन्छ । यही पक्ष नै नेपाली साहित्यको अङ्कुरणको अनुकूल वातावरण भएको पाइन्छ । संस्कृत भाषाका ज्ञाताबाट नेपाली साहित्यको लेखन आरम्भ भएको देखिन्छ । संस्कृत भाषाका गद्य पद्य रचना नै नेपाली भाषाको साहित्यिक प्रेरणाको स्रोतका रूपमा रहेको देखिन्छ संस्कृत साहित्यको विकटता नै नेपाली साहित्यको विकासको आधार हो । अनुवाद रूपान्तरण हुँदै नेपाली भाषामा मौलिक कृतिको खोजी भएको देखिन्छ यो पनि एउटा लेखनको आधार हो । लोकसाहित्य र लोक भाषाको प्रभाव पनि नेपाली

साहित्यको लेखनमा कारक तत्त्व हो । यही राष्ट्रिय परिवेश र वातावरणमा नै नेपाली आख्यान साहित्य प्रारम्भ भएको पाइन्छ ।

३.४ प्राथमिककालीन आख्यानको वर्गीकरण

प्राथमिक कालमा विभिन्न विषयवस्तुका आख्यानको रचना भएको छ । विभिन्न आख्यान स्रोतबाट कथा लिएर आख्यानको रचना गरिएको छ । प्राथमिक कालका आख्यानका अनेक रूप र प्रयोग देखिन्छ । परिवेश रुचि अनुसार गद्याख्यानमा भिन्नता देखिन्छ । स्रोत, विषय, उद्देश्य, विचार प्रवृत्तिमा भिन्नता पाइन्छ । यस कालखण्डका आख्यान शासक तथा अभिजात वर्गका लागि मनोरञ्जना प्रदान हेतु साहित्य लेखन अगाडि बढेको पाइन्छ । विषय एवं द्उेश्यका दृष्टिले प्राथमिककालीन आख्यानलाई वर्गीकृत गर्न गाह्रो पर्छ तैपनि मोटामोटी रूपमा यहाँ स्रोत र विषयका दृष्टिले नेपाली आख्यानलाई वर्गीकरण गरिएको छ :

३.४.१ स्रोतका आधारमा

प्राथमिककालीन आख्यानको कुरा गर्दा स्वभावतः त्यसका आयात स्रोत के के हुन् अर्थात् कता कताबाट आख्यानको विषय लिइएको हो भन्ने आधारमा आन्तरिक र बाह्य स्रोत गरी वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

(क) आन्तरिक स्रोत

आन्तरिक स्रोतलाई मौलिक स्रोत पनि भनिन्छ । आन्तरिक स्रोत भित्रका रचनाहरू लोक आख्यानमूलक छन् । आन्तरिक स्रोतका आख्यानका रचयिता अज्ञात भएको देखिन्छ । वीरसिक्का, लालहिरा, मधुमालतीको कथा, त्रिरत्न सौन्दर्य गाथा, उतसेनको कथा आदि यस स्रोतका आख्यान कृतिहरू हुन् ।

(ख) बाह्य स्रोत

बाह्य स्रोत भन्नाले अन्य भाषा साहित्यबाट अनूदित आख्यान रचना भन्ने बुझिन्छ । महाभारतबाट आएका कथा, संस्कृत प्राकृत स्रोत भएर आएका कथालाई बाह्य स्रोतका आख्यान भनिन्छ । 'महाभारत विराटपर्व', 'स्वस्थानी व्रतकथा', 'पिनासको कथा', 'तुलसीस्तव', 'लङ्काकाण्ड' आदि संस्कृत साहित्य स्रोतबाट आएका आख्यान हुन् । त्यसै गरी छिमेकी भाषा हिन्दी, मैथली, व्रज, अङ्ग्रेजी, फारसीबाट

आएका 'सहस्ररजनी', 'अलीफ लैला', 'मुन्सीका तीन आहान', 'बाइवलका कथाहरू', 'श्रीरामपुरको बाइबल' आदि आख्यानहरू बाह्य स्रोतबाट नेपाली साहित्यमा अनुवाद रूपान्तरण हुँदै आएका हुन् ।

३.४.२ विषयमा आधारित वर्गीकरण

मानिसका मन, बुद्धि र हृदय मध्ये कुनलाई बढी प्रभावित गराउने भन्ने लक्ष्यका आधारमा विषयले प्रमुखता पाएका छन् । यही प्रमुखताको आधारमा नै आख्यान कुन खाले हो भन्ने निश्चित गरिन्छ । प्राथमिककालीन नेपाली आख्यान विषयका दृष्टिले मनलाई प्रभावित गर्ने खालका नैतिक औपदेशिक किसिमका, हृदयलाई प्रभावित गर्ने कौतूहल-रोमाञ्चमुखी आख्यान पर्दछन् । त्यसै गरी नीतिकथाका माध्यमले नीति सिकाउने लक्ष्य राखिएका धर्म, दर्शन, प्रस्तुत गरिएका आख्यानहरूमा बुद्धि तत्त्वको प्रमुखता रहन्छ । यिनै प्रमुखताको आधारमा प्राथमिककालीन आख्यानलाई निम्नानुसार धारा एवं उपधारामा राखेर हेर्न सकिन्छ ।

३.४.२.१ धार्मिक पौराणिक धारा

नेपाली समाजमा धार्मिक संस्कार धेरै लामो समयदेखि नै सु-संस्कृत देखिन्छ यही प्रभावका कारण धार्मिक पौराणिक धाराका आख्यान धेरै लेखिएका छन् । यस धाराका आख्यानको स्रोत हिन्दु धर्मका उपदेश, पुराण, बौद्ध पुराणका जातककथा, बाइवलबाट प्रभावित कथालाई धार्मिक पौराणिक धार भित्र राख्न सकिन्छ । धर्मको गुणगान गाउनु, धर्मप्रति प्रवृत्त गराउनु, सत्यको जय र असत्यको क्षय देखाउनु, परोपकार नै धर्म हो भन्ने मान्यताहरू यस धाराका आख्यानका स्रोतहरू हुन् । प्राथमिककालीन आख्यानहरू मुख्यतः हिन्दु उपनिषद्, पुराण, रामायण, महाभारतमा आधारित छन् । यसै आधारमा यस धाराका निम्न उपधारामा वर्गीकरण गरी अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

(क) कृष्ण कथामा आधारित आख्यान

महाभारत हरिवंश पुराण भागवत आदिलाई विषयको स्रोत मानेर कृष्णा कथामा आधारित आख्यानको निर्माण भएको छ । महाभारत स्वयम् नै आख्यानहरूको ठूलो भण्डार भएकाले महाभारतबाट विषय ग्रहण गरी धेरै भन्दा धेरै नेपाली आख्यानको निर्माण गरिएको पाइन्छ । महाभारतका विभिन्न पर्वहरूको

प्रशस्त अनुवाद भएको पाइन्छ । यस उपधाराको मुख्य प्रवृत्ति भनेको कृष्णा चरित्रलाई आधार बनाई आख्यानको निर्माण गर्नु हो । यस उपधारा अन्तर्गत 'महाभारत विराटपर्व', 'महाभारत सभापर्व', 'राजधर्म', 'महाभारत विराट', 'उद्योग र शान्तिपर्व' आदि आख्यानहरू पर्दछन् ।

(ख) राम कथामा आधारित आख्यान

रामकथाको मुख्य स्रोत रामायण हो । यस धारामा पनि लोकसाहित्यमा सिर्जित भएका कथा आएका छन् । यसमा सीताजी चैत 'हनिमन्तको कथा', 'रामचन्द्रकी धमारी', 'सीताहरण भोलाउलो' आदि यस धाराका आख्यान हुन् । गद्यमा मात्र होइन पद्यमा पनि रामकथा प्रस्तुत गर्ने लामो परम्परा नेपाली समाजमा भेटिन्छ । यस उपधारा अन्तर्गत दैवज्ञ ज्योति नरसिंहको 'तुलसीस्तव' (१८६६), सुन्रानन्द बाँडाको 'अध्यात्म रामायण', राजदैवज्ञको 'अध्यात्म रामायण' 'लङ्काकाण्ड' अज्ञात रचनाकारको 'बालकाण्ड', 'किस्किन्धाकाण्ड', 'लङ्काकाण्ड' आदि आख्यानहरू उपलब्ध छन् ।

(ग) अन्य विविध सन्दर्भका आख्यान

रामायण र महाभारत बाहेक अन्य स्रोतबाट पनि धार्मिक प्रवृत्तिका आख्यानको निर्माण भएको पाइएको छ । यस अन्तर्गत पुराण, उपनिषदका विभिन्न व्रतकथाहरूलाई स्रोत मानेर आख्यानको निर्माण भएको छ । 'स्वस्थानी व्रतकथा', 'ऋषिपञ्चमी व्रतकथा', 'सोमवारे व्रतकथा', 'चण्डीभाषा सातशती', 'वायुपुराण', 'दुर्गाकवच', 'पार्वती विवाह' आदि कथाहरू यस उपधारा भित्र समेट्न सकिन्छ ।

३.४.२.२ नैतिक औपदेशिक धाराका आख्यान

प्राथमिककालीन आख्यान रचनामा अर्तिउपदेशका ज्ञानगुनका कुरा समेटिएका छन् । धर्म तर्फ आस्था बढाउनु सत्कार्यमा जोड दिनु यस धाराका आख्यान रचनाको लक्ष्य हो । यस धारामा पनि संस्कृत धाराकै प्रभाव भेटिन्छ । यस धाराको पहिलो रचना 'हितोपदेश मित्रलाभ' हो । यस्तो गरे भलो हुन्छ, उस्तो गरे कुभलो हुन्छ यसैले यस्तो गर्नु हुन्न, त्यस्तो गर्नुपर्छ भन्ने जस्ता कुरा नैतिक औपदेशिक धाराका आख्यानका विशेषता हुन् ।

प्राथमिक कालमा रचिएका अधिकांश आख्यान नैतिक उपदेश दिने ध्येयले रचना गरिएको पाइन्छ । यस धाराका आख्यानहरूमा 'पञ्चतन्त्र कथा', 'तन्त्राख्यान', 'सत्सङ्गका

वर्णन', 'राजप्रपञ्चको कथा', 'लक्ष्मी धर्म संवाद', 'हितोपदेश मित्रलाभ', 'तन्त्राख्यान' आदि हुन् । यी सबै रचनाको मुख्य उद्देश्य नीति सिकाउनु, उपदेश दिनु नै हो ।

३.४.२.३ कौतूहलपूर्ण वा मनोरञ्जनात्मक धाराका आख्यान

लोकरञ्जनलाई मुख्य उद्देश्य बनाएर लेखिएका आख्यान यस धारा अन्तर्गत पर्दछन् । यस धाराका कथामा प्रेम, सौर्य, पराक्रम, कल्पना जस्ता पक्षको चित्रण भएको देखिन्छ । रोमाञ्चक तत्त्वको प्रवेश यी कथाको विशेषता हो । प्राथमिक कालमा मनोरञ्जनात्मक आख्यानको रचना प्रयाप्त मात्रामा भएको पाइन्छ । यस धाराका आख्यानलाई संस्कृतबाट आएका कथा, लोककथा, अरवीफारसीबाट आएक कथा आदि विभिन्न आधारबाट वर्गीकरण गरेको पाइन्छ । वि.सं. १८५५ मा प्रतिलिपि गरिएको बेतालपच्चीसी कथा, महाज्ञानमुन्द्रा कथा (१८५८), बेतालपञ्चविहाति (१८६६), पच्चीस बेताल (१८६८), दशकुमारचरीत (१८७५), मुद्राराक्षस (१९१८), वीरशिखा (१९१८), वत्तीसपुतली कथा (१९२८), वहत्र सुघाको कथा (१८८०-९० तिर), वीरसिक्का (१८६०), लालहिरा (१८८०), मधुमालतीको कथा (१९१०), सत्तलसेनको कथा, मुन्सीका तीन आहान, हातिमताई कोथा, अखीयन नाइट्सका कथा आदि यस धाराका आख्यान हुन् ।

३.४.२.४ ऐतिहासिक धाराका आख्यान

प्राथमिक कालमा केही मात्र ऐतिहासिक आख्यानको रचना भएको पाइन्छ । इतिहासका चर्चित व्यक्ति र केही महत्त्वपूर्ण घटनालाई काल्पनिकताले रङ्ग्याएर त्यस भित्र मनोरञ्जन तत्त्वको प्रवेश गराई ऐतिहासिक आख्यानको रचना गरिएको छ । ऐतिहासिक आख्यान रचनाको ध्येय पनि नैतिक उपेदश दिनु नै रहेको देखिन्छ । तत्कालीन यथार्थ पात्रको प्रयोग, यथार्थ भन्दा कल्पना तत्त्वको प्रबलता प्राथमिककालीन ऐतिहासिक आख्यानको विशेषता हो । सुन्दरानन्द बाँडाको 'त्रिरत्न सौन्दर्यगाथा' त्यसै गरी 'दशकुमारचरित', 'बेतालपच्चीसी', 'लालहिरा' आदि आख्यान ऐतिहासिक धाराका आख्यान हुन् ।

३.५ नेपाली संस्कृतिमा आख्यान परम्परा

आर्य संस्कृति नेपाली संस्कृतिको मूल स्रोत हो । संस्कृतिका विभिन्न पक्षहरू मध्ये कथाश्रवणको पक्ष एउटा महत्वपूर्ण पक्ष हो । जन्मदेखि मृत्युसम्मका विभिन्न

संस्कारहरूसँग कथाश्रवणको परम्परामा जोडिएको देखिन्छ । धार्मिक उत्प्रेरणाकै कडीमा देखा परेको कथाश्रवणको परम्पराको व्यापकताले कुनै बार र महिनालाई छोडेको देखिदैन । एकातिर विभिन्न पुराणमा आधारित 'हरितालिका', 'ऋषिपञ्चमी', 'शिवरात्री', 'जन्माष्टमी', 'रामनवमी', 'निर्जला एकादशी' आदि व्रतकथा देखा परेका छन् भने अर्कातर्फ स्थान एवं देवी देवताका महात्म्य दर्शाउने 'काशीमाहात्म्य', 'वैङ्कटेशमाहात्म्य', 'वैद्यनाथमाहात्म्य', 'बदरीकेदारमाहात्म्य' देखा पर्दछन् । तुलसी, रुद्राक्ष र शालिग्रामका महत्व दर्शाउने कथाहरू पनि नेपाली जनजीवनमा भिजेकै देखिन्छ । नेपालसँग सम्बन्ध राख्ने हिमवत्खण्ड, स्वयम्भूपुराण, नेपालमाहात्म्य पनि कथाका भण्डारका रूपमा देखा परेका छन् । नेपालका तीर्थस्थलका महिमा गाउने मुक्ति क्षेत्रमाहात्म्य, स्वर्गद्वारीमाहात्म्य, गोकर्णमाहात्म्य, जनकपुर माहात्म्य, वागमतीमाहात्म्य पनि कथाका रूपमा नेपाली समाजमा देखा परेका छन् ।

नेपाली जनजीवनलाई सांस्कृतिक बौद्धिक तवरले उपनिषद् तथा पुराण अनि रामायण र महाभारतले मात्र होइन बौद्धपुराण, जातक र गाथाहरूले प्रभाव पारेको देखिन्छ (भट्टराई, २०४२ : ६१) । नेपालको इतिहासमा पौराणिक एवं अनुश्रुतिकालदेखि नै हिन्दु पुराण्हरूको प्रभाव परेको देखिन्छ र प्राचीन कालमा बौद्धपुराणहरूको प्रभाव पनि थपिन गयो ।

नेपालका पुराना वंशावलीहरूमा पुराण कथाको ठुलो प्रभाव परेको देखिन्छ । हाम्रो वंशावलीहरूमा किंवदन्तीमा प्रख्यात रहेका राजा विक्रमासेन नेपाल आएको, विभिन्न जातपर्व चलाएको कुराको वर्णन गरिएका कथाहरू भेटिन्छन् (भट्टराई, २०४२ : ६०) । बेलाबखतमा नेपालमा गरिने चित्रकला प्रदर्शनीले मन्दिरहरूमा भित्ता एवं टुडालमा उत्कीर्ण गरिएका कथाचित्रहरूले नेपाली कथा परम्परालाई दर्शाएको देखिन्छ । संस्कृत नजान्ने र नबुझ्ने सामान्य जनतालाई बुझाउन विभिन्न पुराण, व्रतकथाहरूको अनुवाद गर्न थालिएको हुनु पर्दछ र यसै अनुवाद परम्परामा आख्यान लेखन परम्पराको विकास भएको देखिन्छ । विभिन्न अभिलेख काल पछिको 'भास्वती' (१४५७), 'राजा गगनी राजको यात्रा' (१५५०), 'खण्डखाद्य' (१६४८), 'बाजपरक्षा', 'ज्वरोत्पत्ति चिकित्सा' जस्ता व्यवहारपयोगी शास्त्रहरूको निर्माणले र यहि परिप्रेक्ष्यमा नीति उपदेश र मनोरञ्जन प्राप्तिको सहज र सरल माध्यम कथा तथा गद्याख्यान रचना भएको देखिन्छ ।

नेपाली साहित्यमा देखा परेको आख्यान परम्परा नेपाली संस्कृति र संस्कार भित्र सँगसँगै हिडेको देखिन्छ । संस्कारगत रूपमा आएका कथाहरूबाटै आधुनिक आख्यान लेखनको परम्परा बसेको देखिन्छ । नेपाली आख्यान साहित्य नेपाली संस्कृति र संस्कारबाट प्रत्यक्ष प्रभावित रहेको छ ।

३.६ प्रमुख आख्यानकार र आख्यानग्रन्थ

क.सं.	आख्यानकार	आख्यानग्रन्थ	मिति
१.	शक्तिवल्लभ अर्ज्याल	महाभारत विराटपर्व	१८२७
२.	भवानीदत्त पाण्डे	महाभारत विराट, उद्योग र शान्ति पर्व	१८९२ अघि
३.	ललितत्रिपुरा सुन्दरी	राजधर्म	१८८८ तिर
४.	सुन्दरानन्द बाँडा	अध्यात्म रामायण, त्रिरत्न सौन्दर्य गाथा	१८८६-९०
५.	पद्म शर्मा	अध्यात्मक रामायण, लङ्काकाण्ड	१८९६
६.	पद्मदास	वायुपुराण	१९३६
७.	भवानीदत्त पाण्डे	मार्कण्डेय पुराण, हितोपदेश मित्रलाभ	१८९२ अघि
८.	अज्ञात	दुर्गाकवज	१९१२
९.	अज्ञात	स्वस्थानी व्रतकथा	१८६७
१०.	अज्ञात	मधुमालतीको कथा	१९१० अघि
११.	अज्ञात	सतसेनको कथा	१८९० तिर
१२.	अज्ञात	हातिमताईको कथा	
१३.	अज्ञात	दशकुमार चरित	१८७५
१४.	अज्ञात	वहत्र सुघाको कथा	१८८०-९०
१५.	विष्णुपद पाध्या	लालहिराको कथा	१८८९
१६.	शरदचन्द्र शर्मा	महाज्ञान मुद्रा कथाहा	
१७.	जगदिशचन्द्र रेग्मी	पिनासको कथाहा	१८७२
१८.	अज्ञात	बेतालपच्चीसी	१८५५

३.७ निष्कर्ष

युग सापेक्षताका दृष्टिबाट विचार गर्दा प्राथमिक कालको आख्यानको विकास स्थिति संतोषजनक र उपलब्धिपूर्ण मान्न सकिन्छ । लगभग सवा सय वर्षको अन्तरालमा फैलिएको प्राथमिक कालमा धार्मिक मनोरञ्जनात्मक नैतिक, औपदेशिक विषयका आख्यानको रचना भएको छ । अधिकांश रचना संस्कृत स्रोतबाट अनुदित रहे पनि केही मौलिक आख्यानको रचनाले प्राथमिक कालको आख्यान लेखनको परम्परा उपलब्धिपूर्ण मान्नु पर्छ । यस युगमा महाभारत र रामायण जस्ता विशाल ग्रन्थको अनुवाद हुनु यस युगको ठूलो उपलब्धी हो ।

प्राथमिक कालको आख्यानको विकासका निम्ति पृष्ठभूमि कालका असुगठित आख्यान, वंशावली, चित्रकलाको प्रदर्शनी, अभिलेख, वाङ्मयिक ग्रन्थ, लोक जीवनमा प्रचलित लोककथा, गाथा, चैत आदिले सघाएका छन् । सङ्ख्यात्मक र गुणात्मक दुवै दृष्टिले प्राथमिक कालको आख्यान सम्पन्न देखिन्छ । आयामका दृष्टिले विशालकाय, मझौला र छोटा सबै किसिमका रचना देखा पर्दछन् । विशालकायका उदाहरणमा महाभारत एवं रामायणका पाण्डुलिपिहरू देखा पर्दछन् भने मझौलामा स्वस्थानी व्रतकथा, दशकुमार चरीत, वहत्र सुघाको कथा पर्दछन् । छोटा कथामा पिनासको कथा, महाज्ञान मुद्रा कथाहा आदि आख्यान पर्दछन् ।

चौथो परिच्छेद

प्राथमिककालीन ऐतिहासिक आख्यानको विश्लेषण

४.१ विषय प्रवेश

इतिहासका चर्चित घटना, व्यक्तिहरूको जीवनशैलीलाई आख्यानात्मक रूप दिएर रचना गरिएका आख्यानहरू ऐतिहासिक आख्यान हुन् । प्राथमिक कालमा पूर्ण ऐतिहासिक आख्यानको निर्माण भएको पाइँदैन तर इतिहारका चर्चित नेतृत्वदायि व्यक्ति र उनीहरूसँगै घटित महत्त्वपूर्ण घटनालाई काल्पनिकताले रङ्गाएर ऐतिहासिक आख्यानको रचना गरिएको छ ।

तत्कालीन शासक वर्गलाई नायकका रूपमा उभ्याएर उनीहरूको जय जयकार गरिएको छ । प्राथमिक कालमा आख्यानको रचना सङ्ख्यात्मक रूपमा कम भएको हुँदा अझ ऐतिहासिक आख्यानको रचनाको स्थिति अति सूक्ष्म देखिन्छ । ऐतिहासिक आख्यान रचनामा पनि मौलिक भन्दा अनुदित कृति नै बढी पाइएको छ । 'त्रिरत्न सौन्दर्य गाथा', 'दशकुमार चरीत', 'लालहिरा', 'सतसेनको कथा', 'बेतालपच्चीसी' आदि ऐतिहासिक आख्यान रचना प्राथमिक कालमा भेटिन्छन् र यिनै ऐतिहासिक आख्यान भित्र रहेर अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ ।

४.२ प्राथमिककालीन ऐतिहासिक आख्यानको परिचय

लेखकको जन्म भन्दा अगाडिको समयावधिका घटना र ऐतिहासिक चरित्रलाई लेखिएका आख्यान ऐतिहासिक आख्यान हो । यसले ऐतिहासिक घटना व्यक्ति वा परिवेशलाई यथार्थ ढङ्गले प्रस्तुत गर्दछ । यसमा स्वतन्त्र यथार्थको पनि प्रभाव रहन्छ अन्यथा कृति अभिलेख मात्र हुन सक्दछ । ऐतिहासिक आख्यान लेखनको सबैभन्दा ठूलो काम यथार्थको भ्रमको सृजना गर्नु हो । इतिहासका तिथिमिति र घटना मात्र उल्लेख गरेर ऐतिहासिक आख्यान बन्न सक्दैन लेखकले सचेत भएर इतिहासको सामाजिक अवस्थालाई आत्मसात् गरी जीवन्तता प्रदान गर्नु पर्छ । इतिहाससिद्ध पात्र तथा तिनका क्रियाकलापका साथै भेषभूषाको वर्णन तथा भाषामा पनि ध्यान दिनु पर्छ । ऐतिहासिक आख्यान ऐतिहासिक जीवनको सर्वाङ्गीण पक्षको सूक्ष्म र गम्भिर अध्ययन पछिको कलापूर्ण प्रस्तुति हो ।

प्राथमिककालीन ऐतिहासिक आख्यानको स्वरूप आधुनिक नेपाली ऐतिहासिक आख्यानको जस्तो भिन्न शैली र विषयवस्तु देखिदैन । विषयवस्तुको प्रयोग मौलिक भन्दा अनूदित नै देखिन्छ । प्राथमिक कालको नेपाली आख्यानको प्रमुख तत्त्व वर्णनात्मकता नै हो । सरल कथानक चरित्र परिवेश मोटामोटी रूपमा आउनु आख्यानको सुरुवात मङ्गलाचरणबाट भएको छ । छोटाछोटा परिच्छेद, कुनै अनुच्छेद अति नै छोटा छन् भने कुनै अति नै लामा लामा छन् त्यसैले अनुच्छेदको आयाममा एकरूपता छैन । कथावस्तुको विकास भन्दा प्रमुख पात्रको चित्रणमा नै आख्यान सकिएको छ । त्यसैले गर्दा मुख्य घटना ओझेलमा परेको जस्तो आभाष पाइन्छ । ऐतिहासिक आख्यान लेखनको सबैभन्दा ठूलो काम यथार्थको भ्रम सृजना गर्नु हो घटना तथा चरित्रलाई सकभर उस्तै राखी औपन्यासिकता प्रदान गर्नु ऐतिहासिक आख्यानले ग्रहण गरेको विशेषता हो । प्राथमिककालीन ऐतिहासिक आख्यानले ग्रहण गरेको स्वरूपलाई निम्न बुँदाहरूमा अझ स्पष्ट देखाउन सकिन्छ :

(क) घटना तथा चरित्रलाई सकभर उस्तै राखी औपन्यासिकता प्रदान गर्नु ।

(ख) विश्वसनीय ढाँचामा 'यथार्थको भ्रम' सिर्जना गर्नु ।

(ग) उपन्यासकारले तटस्थ द्रष्टाको भूमिका खेल्नु ।

(घ) प्रेम, वीरता, पराक्रम, साहस, शौर्य आदि प्रकृतिलाई अभिव्यक्त कार्यव्यापारको वर्णन मूलतः मनोरञ्जनात्मक ।

४.३ प्राथमिक कालको ऐतिहासिक आख्यानकृति

प्राथमिक कालमा ऐतिहासिक आख्यानको रचनाको स्थिति न्यून देखिन्छ तर जुन बेला साहित्य लेखनको सुरुवात मात्र भएको थियो । साहित्य लेखनले भरखर वामे पाइला अघि बढाउँदै गयो मौलिक वा अनूदित स्रोतबाट विषयवस्तु ग्रहण गरी 'त्रिरत्न सौन्दर्य गाथा', 'दशकुमारचरीत', 'बेतालपच्चीसी', 'लालहिरा', 'सतसेनको कथा' जस्ता ऐतिहासिक आख्यान लेखन हुनु सन्तोषपूर्ण मान्नु पर्ने देखिन्छ । प्राथमिक कालमा रचना गरिएका ऐतिहासिक आख्यानहरूलाई यस प्रकार सूचिद्वारा देखाइन्छ ।

(१) त्रिरत्न सौन्दर्य गाथा

वि.सं. १८९० तिर सुन्दरानन्द बाँडाद्वारा लिखित त्रिरत्न सौन्दर्य गाथा आख्यान मौलिक रचना हो । पृथ्वीनारायण शाहको कीर्तिपुर विजय अभियानको

वर्णन गरिएको यो रचनाको नायक श्री ५ पृथ्वीनारायण शाह नै हुन् । पृथ्वीनारायण शाहको जन्म वर्णनदेखि शाहको एकीकरण अभियानको वर्णनात्मक बयान गरिएको यो आख्यानमा कीर्तिपुर विजय अभियानलाई मुख्य विषयवस्तु बनाइएको छ ।

(२) दशकुमार चरित

वि.सं. १८७५ तिर अनूवाद गरिएको यस आख्यान संस्कृत साहित्य स्रोतबाट लिइएको हो । यसलाई नेपालीमा कसले अनूवाद गर्‍यो भन्ने अज्ञात नै देखिन्छ । पराक्रमी राजा राजहंस र मालवदेशका राजा मानसारसँगको युद्ध वर्णन गरिएको, मगधका राजा राजहंसले पुत्र प्राप्तिका निम्ति गरिएको आराधना र पत्र प्राप्ति पछिको शिक्षादिक्षा र सैन्य तालिमको वर्णन गरिएको दश राजकुमारको कथा यस आखयानमा रहेको छ ।

(३) बेतालपच्चीसी

वि.सं. १८५५ मा अनुवाद गरिएको यो कृतिको अनुवादक भने अज्ञात नै छन् । विक्रमसेन राजाको नेपाल भ्रमणलाई विषयवस्तु बनाइएको छ । प्रख्यात राजा विक्रमादित्य नेपाल आएको, वज्रयोगिनी मन्दिर बनाएको, विभिन्न जातपर्व चलाएको कथा यस आख्यान कृतिभित्र पाउन सकिन्छ ।

(४) लालहिरा

वि.सं. १८८९ मा विष्णुपद पाध्याद्वारा लिखित लालहिरा मौलिक आख्यान हो । लोकआख्यानबाट लिइएको यस आख्यानमा केही घटना र चरित्र ऐतिहासिक छन् भने बढी काल्पनिकताको प्रयोग पाइन्छ । राजपुत्री हिरा र मन्त्रीपुत्र लालका बिचको प्रेमकथा नै मुख्य विषयवस्तु बनाइएको छ ।

४.४ ऐतिहासिक आख्यानको वर्गीकरण

विभिन्न आख्यान स्रोतबाट कथावस्तु लिएर प्राथमिककालीन ऐतिहासिक आख्यानको रचना गरिएको पाइन्छ । ऐतिहासिक आख्यानलाई स्रोतका आधारमा, विषयवस्तुका आधारमा, संरचनाका आधारमा अध्ययन गर्न सकिन्छ । यसैका आधारमा ऐतिहासिक आख्यानको वर्गीकरण गरिएको छ ।

४.४.१ स्रोतका आधारमा

स्रोतका आधारमा भन्नाले निर्धारित आख्यानको विषयवस्तु कहाँबाट लिइएको हो भन्ने नै हो । आख्यानले ग्रहण गरेको कथावस्तु मौलिक परिवेश वा आफ्नै वरपर समाजबाट लिइएको हो वा अन्य भाषा साहित्यबाट अनुवाद गरिएको हो भन्ने आधारमा आन्तरिक वा बाहय स्रोत गरी वर्गीकरण गरेर हेर्न सकिन्छ ।

४.४.१.१ आन्तरिक स्रोत

आन्तरिक स्रोतलाई मौलिक स्रोत पनि भनिन्छ । आफ्नै समाज वरपरका घटनाहरूलाई लिएर रचना गरिएका आख्यान मौलिक आखयान हुन् । हाम्रो समाजका ऐतिहासिक घटना, वीरचरित्रहरूलाई आख्यानको विषयवस्तु बनाइएका आख्यान मौलिक स्रोतका ऐतिहासिक आख्यान हुन् । 'त्रिरत्न सौन्दर्य गाथा', 'लालहिरा' मौलिक स्रोतका रचना हुन् ।

त्रिरत्न सौन्दर्य गाथा आख्यानको विषयवस्तुको स्रोत मौलिक हो । यस आख्यानको विषयवस्तु भित्र श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको वीर चरित्रको उल्लेख गरिएको छ । गोर्खाका राजा पृथ्वीनारायण शाहको नेपाल एकीकरण अभियानलाई आख्यानको स्रोत बनाइएकाले त्रिरत्न सौन्दर्य गाथा आख्यान मौलिक स्रोतको आख्यान हो । यसमा चरित्र, परिवेश, भाषा सबैमा मौलिकता पाउन सकिन्छ । त्यसै गरी 'लालहिरा' आख्यान पनि मौलिक स्रोतबाट लिइएको अर्को ऐतिहासिक आख्यान हो । मौखिक लोक परम्परामा रहेको घटना र विषयवस्तुलाई लिखित रूपमा दिइएको यस आख्यानमा नेपालका राजाको पुत्री हिरा र मन्त्रीपुत्र लालका बिचको प्रेमकथालाई विषयवस्तु बनाइएकोले यस आख्यानको स्रोत मौलिक स्रोत हो ।

यसरी त्रिरत्न सौन्दर्य गाथा, लालहिराको विषयवस्तु, परिवेश, भाषा, चरित्र सबै हाम्रो आफ्नै इतिहासका घटना र चरित्रहरू भएकाले यी आख्यानको स्रोत मौलिक वा आन्तरिक स्रोत हुन् ।

४.४.१.२ बाह्य स्रोत

बाह्य स्रोत भन्नाले अन्य भाषा साहित्यबाट अनूदित आख्यान रचना भन्ने बुझिन्छ । अनुवाद रूपान्तरण भएर नेपाली साहित्यमा आएका आख्यान अनूदित रचना हुन् । बाह्य स्रोतबाट आएका आख्यानको विषयवस्तु, चरित्र, परिवेश, भाषा

सबैमा मौलिकता हुँदैन अनूदित हुन्छ । प्राथमिक कालमा धेरै जसो आख्यान बाह्य स्रोतबाट अनुवाद गरिएको पाइन्छ । अन्य भाषासाहित्यका ऐतिहासिक रचनालाई नेपाली साहित्यमा अनूवाद गरी ल्याइएका आख्यान बाह्य स्रोतका ऐतिहासिक आख्यान रचना हुन् । 'दशकुमारचरित', 'बेतालपच्चीसी' बाह्य स्रोतका आख्यान रचना हुन् ।

'दशकुमारचरित', 'बेतालपच्चीसी' दुवै ऐतिहासिक आख्यान संस्कृत साहित्यबाट नेपाली साहित्यमा अनुवाद गरिएका आख्यान हुन् । यी दुवै आख्यानको विषयवस्तु, परिवेश र चरित्र हाम्रो मौलिक नभएर अन्य साहित्यबाट अनुवाद गरिएका विषयवस्तु, परिवेश र चरित्र हुन् । भारतवर्षका वीर राजा र उनका पुत्रको कथावस्तु उनका वीर चरित्रको वर्णन गरिएको यस आख्यानको विषयवस्तु हाम्रो नेपालको इतिहासको घटित घटना नभएर भारतवर्षको भएकाले यी आख्यानको स्रोत बाह्य स्रोत हुन् ।

यसरी 'दशकुमारचरित' र 'बेतालपच्चीसी' आख्यानको विषयवस्तु, परिवेश, चरित्र सबै हाम्रो देश समाजको यथार्थता नभएर संस्कृत साहित्यबाट ग्रहण गरिएको हुनाले यी आख्यानको स्रोत बाह्य स्रोत हो ।

४.४.२ रीति वा ढाँचाका आधारमा

आख्यानको विषयवस्तुलाई प्रस्तुत गर्ने रीति वा ढाँचाका आधारमा आख्यानलाई घटनाप्रधान र चरित्रप्रधान गरी अध्ययन गर्न सकिन्छ । आख्यानको वर्गीकरण यसै आधारमा ऐतिहासिक आख्यानको वर्गीकरण गरिएको छ ।

४.४.२.१ घटनाप्रधान

आख्यानको प्रत्येक संरचनात्मक एकाइमा द्वन्द्व तथा क्रियाव्यापार अथवा पात्र र घटनाको अन्योन्य क्रिया भई घटनाको विकास हुने गर्दछ । दृश्यविधानको बाहुल्य हुनु यस्ता खाले कथाको मौलिक स्वरूप हो । आख्यानमा चरित्रलाई भन्दा घटनालाई बढी महत्त्व दिदै एक पछि अर्को घटना घटिरहने हुनाले यस्तो खालका आख्यानलाई घटनाप्रधान आख्यान भनिन्छ ।

दशकुमारचरित आख्यान घटनाप्रधान आख्यान हो । यस आख्यानमा चरित्रलाई उजागर गर्न भन्दा घटना घटिरहने वा घटनाको क्रमिक विकास

चरमोत्कर्षतिर हुने प्रक्रिया भएकोले आख्यानमा घटनाको उत्तरोत्तर शृङ्खला सृजना भएको छ ।

४.४.२.२ चरित्रप्रधान

आख्यानमा कुनै पात्रको चरित्रलाई उजिल्याउने उद्देश्य तर्फ आख्यानकार मोडिएको खण्डमा त्यस्तो आख्यानलाई चरित्रप्रधान आख्यान भनिन्छ । घटनाको नाटकीकरणद्वारा कुनै पात्रको वास्तविक स्वभाव, रुचि, विशेषता, प्रवृत्ति तथा अभिवृत्तिको चित्रण गर्ने अभिप्राय नै यस प्रकारको आख्यानको मुख्य विशेषता हो ।

त्रिरत्न सौन्दर्य गाथा चरित्रप्रधान ऐतिहासिक आख्यान हो । यस आख्यान भित्र रहेका प्रमुख पात्र पृथ्वीनारायण शाहको स्वभाव, रुचि, विशेषताको चित्रण गरिएको छ । सिङ्गो कथावस्तु पृथ्वीनारायण शाहको सेरोफेरोमा घुमेको छ । उनको वीर चरित्रलाई उजागर गरिएको छ । उनको जन्मदेखि नेपाल एकीकरण अभियानसम्मका गुनगान गाइएको छ र पृथ्वीनारायण एक साहसी, पराक्रमी राजा हो भन्दै उनको चरित्रको बयान गरिएको छ ।

४.५ रचनाविधान वा तत्त्वका आधारमा अध्ययन विश्लेषण

आख्यान एक यौगिक रचना हो । विभिन्न तत्त्वहरूको सिङ्गो योगबाट आख्यानको रचना गरिएको हुन्छ (बराल, २०६३ : २६) । आधुनिक आख्यानलाई मुख्यतः कथानक, चरित्र, सारवस्तु, दृष्टिविन्दु, परिवेश, भाषा लगायत ६ तत्त्वहरूबाट विश्लेषण गरिएको हुन्छ । यहाँ विश्लेषणका निम्ति यिनै आधारमा ऐतिहासिक आख्यानको विश्लेषण गरिएको छ ।

४.५.१ आख्यान तत्त्वका आधारमा 'त्रिरत्न सौन्दर्य गाथा' आख्यानको विश्लेषण

४.५.१.१ कथानक

आख्यनमा आदि, मध्य र अन्त्यको कार्यकारण शृङ्खला भित्र गुम्फित बनेर कुतूहलता र द्वन्द्वको समीकरण गरिएको आख्यानको एक तत्त्वलाई कथानक भनिन्छ । कथानक क्रियाव्यापार र द्वन्द्वको अन्योन्याश्रित सम्बन्धबाट घटनाको कार्य कारण शृङ्खलाद्वारा निर्माण भएको कला अनुशासन हो (श्रेष्ठ, २०३९ : ३०) ।

'त्रिरत्न सौन्दर्य गाथा' चरित्रप्रधान कृति हो । यसमा पृथ्वीनारायण शाहको चरित्रलाई उद्घाटन गर्ने ध्येय भए पनि यसमा उनले गरेका नेपाल एकीकरणको सन्दर्भलाई कथावस्तुका रूपमा विन्यास गरिएको छ । ऐतिहासिक विषयवस्तुलाई कथानक बनाई पृथ्वीनारायण शाहको वीर चरित्रलाई कथोपकथनद्वारा घटनाक्रमको विकास विस्तार गर्ने काम गरेको पाइन्छ । पृथ्वीनारायण शाहको चरित्र चित्रणसँगै कीर्तिपुर विजय अभियानलाई मुख्य विषयवस्तु बनाइएको छ । अरू बाइसे चौविसे राज्य माथि सजिलै विजय प्राप्त गरे पनि कीर्तिपुर माथि विजय प्राप्त गर्न कठिन भएको र अब शक्तिले मात्र होइन बुद्धिले लडाइ लड्नु पर्ने भन्दै कुटनैतिक चालले विजय प्राप्त गरेको र विजय प्राप्तसँगै कथानक टुङ्गिएको छ ।

कथानकको सुरु भई पृथ्वीनारायण शाहको वंशवर्णन, कुलवर्णन गरिएको छ । पृथ्वीनारायण शाहको वंशमा राजा भनेको साक्षात नारायणको रूप हो र राजाको जन्म यसरी हुन्छ भनिएको छ :

> देवराज इन्द्रले प्रभुत्व दिंछन्, अग्निले प्रताप दिंछन्, यमराजले कोपकन दिंछ, कुवेरले वित्तकन दिंछन्, रामजीले सृष्टि गर्नु कायँकन दिंछ, जनार्दनले स्थिति गर्नु कायंकन दिंछन् एस् प्रकारले दिक्पालहरूले आफ्ना अंश दिएर राजाको जन्म हुन्छ ।

यसै गरी एकदिन नरभूपाल शाहकी अंतपुरकी महारानीले सूर्य निलेको सपना देख्दछिन् यही सपनाको प्रभावले अरू रानी भन्दा पहिले सात महिनामा नै पृथ्वीनारायण शाहको जन्म हुन्छ । दरवारको हरेक सुख सुविधामा उनको बाल्यकाल वित्दछ । पृथ्वीनारायण शाह श्री ५ भएपछि देशलाई बलियो बनाउन सेनाहरूलाई विभिन्न हातहतियारको तालिम दिइ सुरक्षा व्यवस्था बलियो बनाइ एकीकरण अभियानलाई अघि बढाउँछन् । श्री ५ पृथ्वीनारायण शाह कस्ता राजा थिए भनी यसरी वर्णन गरिएको छ :

> श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको अघि चलिआयाका चरित्रको इतिहासकन संक्षेपले वर्णन गऱ्याको हो । सिहको प्रभावकन जानिसक्नु छैन ।

ज्योतिष कुलनन्द जैसीले दिएको मुहुर्तमा प्रस्थान गरी पर्वतका प्रत्येक थुम्का फत्थे गरी नुवाकोट पनि जितिसके पछि नेपाल जित्न भनी सर्वप्रथम कीर्तिपुर माथि आक्रमण गरिन्छ । पटक पटकको आक्रमणमा पराजय भोगेका गोर्खाली सेना निराश

बन्दै जान्छन् । आफूसँग भएका सेनाको सङ्ख्या घट्दै जानाले पृथ्वीनारायण शाहले अब बलले होइन बुद्धिले लडाइ लड्नुपर्छ भनी कुटनैतिक चाल चलेर सुरुङ बनाइ सुरुङबाट आफ्ना सेनाहरूलाई कीर्तिपुर भित्र लगि कीर्तिपुरे राजालाई बलि दिइ कीर्तिपुर माथि विजय प्राप्त गर्दछन् र कीर्तिपुर विजयसँगै कथानक टुङ्गिन्छ ।

सुन्दरानन्द बाँडाले पृथ्वीनारायण शाहलाई बलियो, बुद्धिमानी, पराक्रमी राजाका रूपमा देखाएका छन् । इतिहासका प्रमुख व्यक्तिको चरित्रलाई उद्घाटन गर्ने ध्येय राखिएको 'त्रिरत्न सौन्दर्य गाथा' आख्यानको कथानक नेपाल एकीकरण अभियानको कीर्तिपुर विजय अभियान नै हो ।

४.५.१.२ चरित्र

'त्रिरत्न सौन्दर्य गाथा' आख्यान चरित्रप्रधान आख्यान भएकाले पृथ्वीनारायण शाह वरिपरि कथानक घुमेको छ । आख्यान भित्र थुप्रै पात्रहरूको संयोजन गरिएको छ । पृथ्वीनारायण शाह, कीर्तिमोद शाह, दलमर्दन शाह, सुरप्रताप शाह, कालु पाण्डे, सैनिकगण, कीर्तिपुरका राजा, केटाकेटी आदि पात्रहरू आख्यान भित्र उपस्थित भएका छन् ।

आख्यानकारले सरसर्ती कथावस्तु बयान गर्ने क्रममा धेरै पात्रको नाम मात्र आख्यानमा समेटेका छन् । आख्यान भित्र उनीहरूको कुनै महत्त्वपूर्ण स्थान भेट्न सकिदैन । उनीहरू गौण पात्रका रूपमा आएका छन् । त्यसैले उनीहरूको चरित्र चित्रण गर्न कठिन हुने हुँदा यहाँ यस आख्यानका प्रमुख पात्र पृथ्वीनारायण शाहको मात्र चरित्र चित्रण गरिएको छ ।

(क) पृथ्वीनारायण शाह

पृथ्वीनारायण शाह 'त्रिरत्न सौन्दर्य गाथा' आख्यानका प्रमुख पात्र हुन् । उनी यस आख्यानका नायक हुन् । वीर पराक्रमी राजा पृथ्वीनारायण शाह पूर्वीय साहित्य मान्यता अनुसार धिरोदत्त नायक हुन् ।

बाइसे चौविसे स-साना राज्यमा रहेको नेपालाई एउटै सिङ्गो नेपाल बनाउने अभियानका अगुवा पृथ्वीनारायण निडर, पराक्रमी, साहसी राजा हुन् । आख्यान भित्र उनको चरित्रलाई यसरी भनिएको छ :

> श्रीपदले युक्त भयाका रत्नत्रय भनि नाम भयाका भह उत्साह तेजक्रम अत्यंत्त चित हर्षले स्मरण गर्छु । ३२ लक्षणले युक्त भयाका हुवर-पुष्टांग अष्टदिक्पालका अंशले सधै, मनीहर सुन्दरताले महा आनन्दरूप भयाका, तेज प्रातमुदांत पृथ्वीमा विशेषले सबै दिशामा ज्योति फैलाइ रौ वर्षपर्श्यतंको आयुष भई जीवन्, जौना रत्नत्रय भयाका उत्साह तेज गोर्षाधिप श्री ५ पृथ्वीनारायण महाराजाका कुलरूपी समुन्द्रमा जन्म पाइकन अधिद भैकन रेखाबिंदु त्रासादी कलंकले रहित भयाका छंदो वाटुला भयाका श्री ५ पृथ्वीनारायण शाह ।

लेखकले पृथ्वीनारायणको वीरताको वर्णन गरेका छन् । साहसी स्वाभिमानी राजा पृथ्वीनारायणमा बल, बुद्धि सबै गुण भएको साक्षात् चतुर्वाहु नारायणका रूप पृथ्वीनारायण प्रजाका प्रिय राजा हुन् । गोर्खाका राजा भई राज्य संचालन गर्दा तृप्त नभई अझ अरू राज्यमाथि राज गर्ने तीव्र अभिलाषा लिई नेपाल एकीकरण अभियान सुरु गरेका पृथ्वीनारायण शाहलाई सिंह भनिएको छ :

> एस्ता श्री ५ पृथ्वीनारायण साहदेव जो छन् प्रतापले उत्तत हुनाले गोर्षाका रजाईदेषिन् तृप्ति नहुँदा नेपाल अंवल गरु भन्या मन्सुवाले अपैनाकन वटोल्दा भया । धनुर्वाण ढाल, तरवार, कुँडा गैन्ह हतियारले सहित सिपाहीहरू लि व्याधाले मृगको सिकार गऱ्या झै वहुत धनाढय भयाको नेपालका मल्लराजारूपी मृगहरू मार्नानिमित निःशंक झैं गोर्षादेखिन् प्रस्थान गर्दा भया छन् ।

यसरी वीर, पराक्रमी, साहसी राजा पृथ्वीनारायण शाह नेपाल एकीकरण अभियानका अगुवा सिङ्गो नेपालका निर्माता हुन् । उनी यस आख्यानका शक्तिशाली प्रमुख पुरुष पात्र हुन् ।

४.५.१.३ सारवस्तु

आख्यानको सारवस्तुलाई प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष कथनद्वारा प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । आख्यानकारले कृतिमा निचोडका रूपमा जे दिन खोजेको छ, त्यसैलाई सारवस्तु भनिन्छ । सारवस्तु एउटै शब्दमा अभिव्यक्त भएको भने हुँदैन । आख्यानकारले कृतिबाट पाठकलाई मुख्य रूपमा जे कुरा प्रदान गर्न चाहन्छन् त्यहि कुरालाई सारवस्तु भनिन्छ । यो मानवीय मूल्य तथा अस्तित्वका कुनै न कुनै पक्षलाई कलात्मक ढङ्गमा प्रस्तुत गर्न कुरासित सम्बन्ध हुन्छ (श्रेष्ठ, २०३९ : ९४) ।

'त्रिरत्न सौन्दर्य गाथा' आख्यानको सारवस्तु श्री ५ पृथ्वीनाराण शाहको वीरताको स्तुती नै हो । इतिहासका चर्चित लोकप्रिय नेपाल एकीकरणका निर्माता पृथ्वीनारायण शाहको चर्चा गर्नु र पछि भविश्यमा सबैले पढेर उनले गरेको कार्यलाई अनुशरण गर्न सकुन् भन्ने विचारधाराका साथ ऐतिहासिक आख्यानको निर्माण गरेका हुन् । नेपाल एकीकरण अभियानमा अरू स-साना राज्य माथि सजिलै विजय प्राप्त गरे पनि कीर्तिपुरसँग भने धेरै पटक हार व्यहोर्नु पऱ्यो । पटक पटकको हारसँग विचलित नभई प्रयासरत रहँदा छैटौं पटकमा विजय प्राप्त गरेको घटनाबाट प्रयासरत रहे जस्तोसुकै कठिन समस्या भए पनि त्यसमा विजय प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने सन्देश पनि यस आख्याबाट पाउन सकिन्छ । पृथ्वीनारायण शाह जस्तो वीर योचाको बारेमा सबैले जान्नु आवश्यक रहेको र इतिहासमा उनी सधै अमर बन्ने छन् भन्ने कुरा यस आख्यानको सारतत्त्व हो ।

४.५.१.४ दृष्टिविन्दु

दृष्टिविन्दु भनेको कथा कसले भनिरहेका छ भन्ने हो । आख्यानकार र पाठक बिचको भाव, विचार वा दर्शनको पारस्परिक विनिमय गर्ने आधार नै दृष्टिविन्दु हो (श्रेष्ठ, २०३९ : ५८) । आख्यानकारले दृष्टिविन्दुको माध्यमले नै आफ्नो कुरालाई पाठक समक्ष पुऱ्याउँछ । दृष्टिविन्दु विना आख्यान सृजना हुन सक्दैन त्यसैले यो कृतिको मुख्य तत्त्व हो ।

'त्रिरत्न सौन्दर्य गाथा' आख्यानमा तृतीय पुरुष वा बाह्य दृष्टिविन्दुको प्रयोग गरिएको छ । यसमा आख्यानकार विज्ञ बनी सम्पूर्ण पात्रहरू र घटनाबारे उल्लेख गरेका छन् । आख्यानकार घटनास्थल भन्दा बाहिर रहेर सबै पात्रका बारेमा टिप्पणी गरेकाले बाहय सर्वदर्शी दृष्टिविन्दु प्रयोग गरी कथावस्तु अघि बढेको छ ।

४.५.१.५ पर्यावरण

पर्यावरणलाई देश, काल, परिस्थिति वा समय, स्थान, वातावरणद्वारा पनि बुझाउने गरिन्छ । आख्यानका पात्र वा विषयका परिपरीको परिवेश र स्थिति नै पर्यावरण हो । 'त्रिरत्न सौन्दर्य गाथा' आख्यानमा नेपाल एकीकरण अभियान र कीर्तिपुर आक्रमणको समय १८०१ साल तिरको राज्य व्यवस्था बाह्य पर्यावरण बनेको छ । आख्यान भित्रका पात्रहरूले कीर्तिपुर आक्रमणमा आई परेका समस्या

तिनका मनस्थिति आन्तरिक पर्यावरणका रूपमा चित्रण भएको छ । यहाा स्थानका रूपमा कीर्तिपुर, काठमाडौँ, विष्णुमती गङ्गाको तिर, पर्वत गोर्खा दरवार लगायत उल्लेख भएका छन् ।

तत्कालिक घटनालाई पर्यावरण बनाएर सशक्त ऐतिहासिक कृतिको सृजना गरिएको छ ।

४.५.१.६ भाषा

भाषा आख्यानका सबै तत्त्वलाई उपस्थित गराउने माध्यम हो । अक्षर, शब्द, पद, पदावली र वाक्यहरूको समष्टिलाई भाषाद्वारा बुझिन्छ । यसमा प्रतीक, बिम्ब, उखान, अलङ्कार, समय, गति र लय आदिको प्रयोग र प्रस्तुतिलाई विवेच्य बनाइन्छ । सामान्य जीवनमा मानिसले प्रयोग गर्ने भाषा कालको सीमाले बाँधिएको हुन्छ । सामान्य व्यवहारमा भन्दा आख्यानमा भाषाको विशिष्ट प्रयोग हुन्छ (बराल, २०६९ : १५) ।

'त्रिरत्न सौन्दर्य गाथा' आख्यानको भाषा तत्कालीन समाजमा बोलिने भाषाको प्रयोग गरिएको छ । भया, गया जस्ता शब्दको प्रयोगले त्यतिखेरको समयको बोध गराउँछ । वर्तमान समयको भन्दा लेखन फरक भएका शब्दहरूको प्रयोगले भाषा बुझाइमा कठिनाइ उत्पन्न गराएको छ । जस्तै :

जौना - जुन

टयकान - ठेगान

देष्याको - देखेको

सुन्याको - सुनेको

हष्ट-पुष्टांग - हष्टपुष्ट

फत्ये - विजय

अलि-वलि - दानदक्षिणा

कटक - युद्ध

पर्षार - पर्खाल

परियार	-	परिवार
षर्च	-	नष्ट
पिपीलका	-	कमिला
जपत्	-	सङ्घर्ष
आसमुद्रांत	-	समुद्रको अंत नभएसम्म
शै	-	शय
रजाई	-	राज्य
लाजिम	-	अनुचित
खिकि	-	झ्याल
विचरो	-	तुच्छ
मेल	-	नेवार
ढेर	-	धेरै

'सिंहका वच्चाले जन्मनि वितिकै दुध खानाको कांक्षा लिदैन' ।

'सिंहका प्रथाक्कन जानिसक्नु छैन' ।

'उचा जगाका वैरी नीचा जगा आफु' ।

'व्याधाले मृगको सिकार गऱ्या झै' आदि जस्ता उखान टुक्काको प्रयोग गरिएको छ ।

४.५.१.७ उद्देश्य

कुनै पनि कार्य गर्नुको पछाडि कुनै न कुनै उद्देश्य रहेको हुन्छ । पहिलो उद्देश्य बनाइन्छ अनि त्यस उद्देश्य पूरा गर्न कार्य गरिन्छ । आख्यान कृति रचना गर्नुको पनि कुनै न कुनै उद्देश्य रहन्छ ।

त्रिरत्न सौन्दर्य गाथा आख्यान ऐतिहासिक आख्यान भएकाले आख्यानकारले पृथ्वीनारायण शाहको नेपाल एकीकरण अभियानलाई वर्तमान र भविष्यका पाठक बीचमा लैजान र पृथ्वीनारायण शाहको बारेमा पछिका सन्ततीहरूलाई पनि थाहा होस् भन्ने उद्देश्यका साथ आख्यानको रचना भएको देखिन्छ भने अर्कातर्फ पटक

पटक आक्रमण गर्दा पनि असफल भएका पृथ्वीनारायण शाहले बलले होइन अब बुद्धिले जित्नु पर्छ भनी कुटनैतिक चाल चालद्यछन् र कीर्तिपुर माथि विजय प्राप्त गर्दछन् । आख्यानकारले यही उपदेश दिनु पनि यस आख्यान रचनाको अर्को उद्देश्य हो । एकपटक असफल हुँदैमा निरास हुनु हुँदैन । पटक पटकको प्रयासबाट पुनः सफल हुन सकिन्छ र बलले होइन बुद्धिले मानिस सफल बन्दछ भन्ने उपदेश दिनु र कर्म गर्न प्रेरित गर्नु पनि यस आख्यानको उद्देश्य हो ।

प्राथमिक कालमा अधिकांश रचना राजा, रानी र मन्त्रीहरूलाई खुसी पार्न कृतिको रचना गरिएको पाइएकाले यो कृति पनि श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहलाई खुसी पार्न र उनीबाट संरक्षण र प्रोत्साहन प्राप्त गर्न यस आख्यानको रचना भएको हो भनेर पनि भन्न सकिन्छ ।

४.५.२ आख्यान तत्त्वका आधारमा 'दशकुमार चरित' आख्यानको विश्लेषण

वि.सं. १८७५ सालमा अनुवाद गरिएको 'दशकुमार चरित' आख्यान कसले अनुवाद गऱ्यो भन्ने अझैसम्म अज्ञात नै रहेको । संस्कृत साहित्यमा रहेको यस कृति नेपालीमा अनुवाद गरिएको हो । मौलिक स्रोतबाट नभएर संस्कृत साहित्य स्रोतबाट अनुवाद रूपान्तरण हुँदै नेपाली साहित्यमा देखा परेको आख्यान दुशकुमार चरित अपूर्ण जस्तो देखिन्छ । अहिलेसम्म प्राप्त पाण्डुलिपि अधुरो छ यसको बाँकि अंश अनुवाद नभएको वा नभेटिएको भन्ने कुरा अज्ञात नै पाइन्छ । वीर पुस्तकालयबाट साभार गरिएको पाँच सय वर्ष पुस्तकमा रहेको 'दशकुमार चरित' आख्यानको अध्ययन गरिएकाले यसै अन्तर्गत रहेर यस कृतिलाई तत्त्वगत आधारबाट विश्लेषण गरिएको छ ।

४.५.२.१ कथानक

'दशकुमार चरित' घटनाप्रधान कृति हो । यसमा मगध देशका राजा राजहंसको कथालाई लिएर कथानक तयार पारिएको छ । राजहंसको जीवनमा घटेका घटनाहरूलाई एकपछि अर्को गरी आख्यान भित्र घटाइएको छ । राजहंसको वीरताको गानसँगै सुरु भएको कथानक दश राजकुमारहरूको भेटसँगै टुङ्गिएको छ । मगध देशका राजा राजहंसको राज्य माथि मालव देशका राजा मानसारले आक्रमण गरी राज्य माथि विजय प्राप्त गरेपछि पुनः आफ्नो राज्य फिर्ता गराउन राजपुत्र

सहित अन्य दशकुमारहरूको भेट र भेटपछि राजकुमारहरू बाटै राज्य फिर्ता हुने अभिलाषासँगै आख्यान टुङ्गिएको छ ।

कथानकको सुरुमै राजहंसको वर्णन गरिउको छ । उनी कस्ता राजा थिए भन्ने कुरा यस अनुच्छेदले स्पष्ट पार्छ :

> सम्पूर्ण नगरीकन आफ्ना सौन्दर्यले क्षीण गराउँदि मगधदेशका शिरोभूषण स्वरूप भयाकि पुष्पपुरी नाउँ भयाकी नगरी छ । ताहा विषय शत्रुसेना रूपी समुद्रका मथन गर्दामा मन्दराचल स्वरूप भयाका लंवायमान वाहुले शोभायमान भायाका इन्द्रका नन्दन वनमा क्रीडा गरी रह्याका अप्सराले वारवार गान गरिंदा चन्द्रमा कुन्दपुष्प कर्पूर जस्तो सपेत दश दिशामा व्याप्त भयाका कीर्तिले सुन्दर सुवास भयाका आसमुद्रान्तपृथिवीको भोग गर्‍यो दिन दिन गरिंदा यज्ञका दक्षिणाले शिष्ट विद्यावान् ब्राह्मणको दुःख हर्न्या प्रतापले शत्रुको सन्ताप गर्‍या सर्वदा मध्यान्हसुर्यसमान कामदेशका जस्तो सौन्दर्य भयाका राजहंस नामा राजा भया ।

यस्ता वीर प्रतापी राजाका वसुमती नाम गरेकी रानी थिइन् । यिनै राजारानीका अधिक प्रिय आज्ञाकारी तीन मन्त्री थिए धर्मपाल, पद्मोद्भाव र सितवर्मा । ती मन्त्रीका सहयोगले मगध देशका सेना शक्तिशाली थिए । एक दिन राजहंस शस्त्रअस्त्र र सेना लिएर मालव देशका राजा मानसारसँग युद्ध गर्दछन् । युद्धमा विजय प्राप्त पनि गर्दछन् तर राज्य जितेर पनि पुनः मानसारलाई राज्य सुम्पेर राजा आफ्ना मन्त्री सेना सहित पुष्पुरी फर्कछन् । यथा मगधमा खुसियाली सुरु हुन्छ त्यसै बिच रानी बसुवती गर्भवती हुन्छिन् । राजा आफ्ना सबै मित्रहरूलाई बोलाई सीमन्तोत्सव गर्न लाग्दछन् भने उता मानसार मगध माथि आक्रमण गर्ने तयारी गर्दछन् ।

यसरी लडाई पुनः सुरु हुन्छ तर यस पटक भने मानसार राजा पुरा तयारीका साथ शत्रु माथि खनिन्छन् र मगध देश माथि विजय प्राप्त गरी त्यहि बसी शासन गर्दछन् ।

> मानसरा राजा त जयलक्ष्मीले युक्त भै बस्याका माध देशको राज्य पाई सवलाई कावुमा ल्याई पुष्पुरीमा जाई वस्तो भयो । तस् समयमा हतियारका चोटले मुर्छित भयाका काजीहरू दैवगसिले प्रातः कालमा शीतल वायुले विउति रणभूमिमा राजालाई नपाई गरीप भै रानीका हजुरमा पुग्दा भया ।

रणभूमिमा राजालाई नभेटी रानी कहाँ पुगी राजा नभेटिएको कुरा रानीलाई सुनाउँदछन् । राजा नभेटिएको कुरा सुनी रानी समुद्रमा डुब्न भनी जान खोज्दा मन्त्रीहरूले यसरी रोक्दछन् :

> हे महारानि ! एकत महाराजाको मरणको निश्चय छैन, दोस्रो त वडो पराक्रमी संपूर्ण पृथिवीको एक राजा हुन्य सुन्दर सुकुमार कुमार तम्रा गर्भदेषि जन्मन्या छ भनि ज्योतिषीहरूले भन्याको छ । तस् निमित आज तिमिले मर्नु योग्य छैन ।

त्यसपछि आधिरातमा कसैले चाल नपाउने गरी रणभूमिका नजिक एक वरको हाँगामा भुन्डिएर मर्न तयार भई आँशु भारदै हे महाराज मलाई छोडि कहाँ जानुभो भन्दै विलाप गर्दै गर्दा नजिकै कतैबाट रानी भनी बोलाएको आवाज सुनि राजा हुनकी भनी हेर्न जाँदा राजालाई घाइते अवस्थामा भेटी मन्त्रीहरूको सहायताले सुरक्षित ढाउँमा ल्याई औषधी गर्दछन् । त्यसपछि आफ्नो राज्य कसरी फर्काउने भनी ऋषि तपस्वीहरूसँग सल्लाह गर्दा रानी वसुमतीका गर्भबाट जन्मने राजकुमारले आफ्नो राज्य फिर्ता गराउने भविष्यवाणी गर्दछन् । त्यसपछि राजारानी र मन्त्रीहरू राजकुमारको जन्मको प्रतिक्षा गर्न थाल्दछन् । समय बित्दै जाँदा एकदिन राजलक्षणले युक्त राजकुमारको जन्म हुन्छ । उनको नाम राजवाहन राखिन्छ । यसै समयमा मन्त्रीहरू सुमती, सुमंत्र, सुमित्र र सुश्रुतको पनि प्रमति, मित्रगुप्त, मंत्रगुप्ता र विश्रुत नाम गरेका पुत्रको जन्म हुन्छ ।

यसरी सयम बित्दै जाँदा एक दिन तपस्वी एक राजलक्षणले युक्त सुन्दर सुकुमार बालक लिएर राजा राजहंस कहाँ आई विन्ति गर्दछन् : हे महाराज यी राजकुमार मिथिलाका राजाका पुत्र हुन मगध देशको सिमन्तोत्वसमा भाग लिन भनी आएका बेला युद्धका कारण बल्ल बल्ल ज्यान जोगाई आफ्नो राज्य फर्कन लाग्दा भिल्लहरूले लुटेर सबै तितरवितर हुन्छन् । यी राजकुमारलाई उसकी धाइले बचाइ आज नदी किनारमा म जाँदा भेट भयो र हजुर कहाँ ल्याएँ । यी बालकका अर्का भाई भने अझै हराएका छन् । तपस्वीको कुरा सुनी अर्का राजकुमारलाई खोज्न गई भिल्लको घरमा फेला पारी ती बालकहरूको नाम उपहारवर्मा र अपहारवर्मा राखि रानी वसुमतीलाई पाल्न भनी दिइन्छ ।

केही समयपछि सोमवर्मा एक बालक ल्याई राजालाई सुम्पिन्छन् । मन्त्री पद्मोद्भावका छोरा रानोद्भाव आफ्नो राज्य फर्कि आउँदा नाव समुद्रमा डुवी

सबैको मृत्यु हुन्छ भनी त्यस बालक एक्लो भएकाले यहाँ ल्याएको हुँ भन्दछन् आफ्ना मित्रलाई आपत पर्‍यो भनी ती बालकको नाम पुष्पोद्भव राखी मन्त्री सुजुतलाई बोलाई त्यस बालकलाई सुम्पेसँगै कथानक टुङ्गिन्छ ।

४.५.२.२ **चरित्र**

'दशकुमार चरित' आख्यान घटनाप्रधान आख्यान भएकाले चरित्रलाई उजागर गर्न भन्दा घटना घटिरहने वा घटनाको क्रमिक विकास चरमोत्कर्षतिर हुने प्रक्रिया भएकाले आख्यानमा घटनाको विकास गर्न चरित्र आउने र आख्यानको बिचमै जाने शृङ्खला सृजना भएको छ । यस आख्यानभित्र धेरै पात्रहरू उपस्थित छन् । मगध देशका राजा राजहंस यस आख्यानका प्रमुख पात्र नायक हुन् भने मालव देशका राजा मानसार यस आख्यानका खलपात्र हुन् । मगध देशका मन्त्रीहरू, रानी प्रमुख सहायक पात्र हुन् भने त्यसै गरी राजकुमार, सैनिकगण, तपस्वी सहायक पात्र हुन् । मिथिलाका राजा, धाई, भिल्लहरू मालव देशका सैनिक सबै गौण पात्रका रूपमा आख्यान भित्र उपस्थित छन् ।

आख्यानकारले कथावस्तु बयान गर्ने क्रममा धेरै पात्रको नाम मात्र आख्यान भित्र समेटिएको देखिन्छ । कथावस्तुलाई अघि बढाउन वा घटना घटाउन बिच बिचमा चरित्रहरू आउने र कथानकको बिचमै हराएका छन् । आख्यानको सुरुदेखि अन्त्यसम्म राजा राजहंस उनकी रानी र मन्त्रीहरू मात्र आख्यानको कार्यव्यापारमा उपस्थित छन् । यिनै केही महत्त्वपूर्ण चरित्रलाई मात्र यहाँ चरित्र चित्रण गरिएको छ :

(१) **राजहंस**

राजहंस 'दश कुमार चरित' आख्यानका प्रमुख पुरुष पात्र हुन् । उनी यस आख्यानका नायक हुन् । वीर, पराक्रमी राजा राजहंस पूर्वीय मान्यता अनुसार धिरोदत्त नायक हुन् ।

आख्यानको सुरुमै उनको वीरता र सौन्दर्यको वर्णन गरिएको छ ।

> मन्दराचल स्वरूप भयाका लंवायमान वाहुले शोभायमान भयाका, शिष्ट, विद्यावान्, प्रतापले शत्रुको सन्ताप गर्न्या सर्वदा मध्यान्हसुर्यमान कामदेवका जस्तो सौन्दर्य भयाका राजहंस नामा राजा भया ।

दयालु स्वभाव भएका जनताका प्रिय राजाका रूपमा उनको चरित्रलाई उजागर गरिएको छ । आफ्नो शक्ति र वीरताले मालव देश माथि विजय प्राप्त गरेर पनि पुनः राज्य फिर्ता गर्ने दयावान राजा राजहंसको यहि निर्णयले उनको आफ्नो राज्य छाड्नु परेको छ । शत्रुलाई सामान्य सोच्दा उनको जीवनमा ठूलो कष्ट आइपरेको छ । मालव देशका राजा मानसारले छलकपट गरी मगध देश माथि विजय प्राप्त गरी शासन गर्दछ । वीर पराक्रमी भएर पनि युद्धमा हार भोग्न बाध्य भएका उनमा छलकपट देखिदैन ।

सबै कुरा आफूबाट गए पनि पुनः राज्य फिर्ता गर्न तीव्र चाहना भएका उनी आशावादी पात्र हुन् । दुःख पर्दा पनि कत्ति विचलित नभई शक्ति सञ्चय गर्न तर्फ अग्रसर भएका उनी असल राजा, असल पति र असल मित्र पनि हुन् । आफ्नो कर्तव्यबाट कत्ति पनि विचलित नहुने धैर्य, साहसी राजहंस यस आख्यानका प्रमुख पात्र हुन् ।

(२) मानसार

मानसार मालव देशका राजा हुन् । यस आख्यान भित्र उनलाई खल पात्रका रूपमा उभयाइएको छ । आख्यान भित्र घटेका घटना र वियोगको सृजना मानसारले नै गरेको देखिन्छ ।

सुरुमा केही कमजोर व्यक्तित्व भए पनि पछि शक्तिशाली बनेर देखा परेका मानसार मगध देश माथि विजय प्राप्त गरेर सबै कुरामा शासन गर्दछन् । आफू माथि गरिएको आक्रमणको बदला लिन सिमत्वोसवभाका दिन पुनः आक्रमण गरेर राज्य माथि विजय प्राप्त गर्दछन् ।

> मानसार राजा त जयलक्ष्मीले युक्त नै बढ्याका मगधदेशको राज्य पाई सवलाई आफ्ना कावुमा ल्याई पुष्पुरीमा जाई वस्तो भयो ।

(३) रानी वसुमती

मगध देशको राजा राजहंसकी धर्मपत्नी रानी वसुमती यस आख्यानको प्रमुख नारी पात्र हुन् । आख्यानको सुरुदेखि अन्त्यसम्म आख्यान भित्र उपस्थित यिनी दयालु ममतामयी नारी हुन् ।

आफ्ना पुत्र राजकुमारसँगै अन्य कुमारहरूलाई पनि सँगसँगै हुर्काएकी कुनै भेदभाव नगरी एउटै वातावरण सृजना गर्न उनी ममतामयी असल व्यवहार गर्ने सकारात्मक विचार भएकी पात्र हुन् ।

४.५.२.३ **सारवस्तु**

आख्यानको सारवस्तुलाई प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष कथनद्वारा प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । आख्यानकारले कृतिबाट पाठकलाई मुख्य रूपमा जे कुरा प्रदान गर्न चाहन्छन् त्यहि नै सारवस्तु हो ।

'दशकुमार चरित' आख्यानको सारवस्तु संस्कृत साहित्यमा रहेको आख्यानलाई नेपाली साहित्यमा ल्याई नेपाली साहित्यलाई धनि बनाउनु नै हो । प्राथमिक कालमा कविता विधा धेरै नै अगाडि बढेको अवस्थामा आख्यान विधा पछाडि परेको हुनाले त्यस अभावलाई खडकिन नदिन यो कृति अनुवाद गरिएको देखिन्छ । त्यस माथि ऐतिहासिक विषयवस्तु भएकाले इतिहासको बारेमा आउने वर्षहरूमा कृतिको माध्यमले केही महत्त्वपूर्ण घटनाहरू सबैका जानकारी हुने अपेक्षा सहित यो कृति अनुवाद गरिएको हुन सक्दछ ।

४.५.२.४ **दृष्टिविन्दु**

दृष्टिविन्दु भनेको कथा कसले भनिरहेको छ भन्ने हो । आख्यानकार र पाठक बिचको भाव, विचार वा दर्शनको पारस्परिक विनिमय गर्ने आधार नै दृष्टिविन्दु हो (श्रेष्ठ, २०३९ : ५८) । आख्यानकारले दृष्टिविन्दुको माध्यमले आफ्ना कुरालाई पाठक समक्ष पुऱ्याउँछ ।

'दश कुमार चरित' आख्यानमा तृतीय पुरुष वा बाह्य दृष्टिविन्दुको प्रयोग गरिएको छ । यसमा आख्यानकार विज्ञ बनी सम्पूर्ण पात्रहरूको मानसिक स्थिति र घटनाको उल्लेख गरेका छन् । आख्यानकार घटनास्थल भन्दा बाहिर रहेर सबै पात्रका बारेमा टिप्पणी गरेकाले बाह्य सर्वदर्शी दृष्टिविन्दुको प्रयोग गरी कथावस्तु अघि बढेको छ ।

४.५.२.५ **पर्यावरण**

आख्यानमा पात्रहरूको कार्यकलाप गर्ने वा घटनाहरू घट्ने स्थान, समय र त्यसको मानसिक प्रभावलाई पर्यावरण भनिन्छ । पर्यावरण एउटा परिस्थिति पनि हो । पर्यावरण अन्तर्गत देश, काल र वातावरण पर्दछ ।

'दश कुमार चरित' आख्यानको समय वि.सं. १८०० साल तिरको भारतको स-साना राज्यहरू बिचको द्वन्द्वलाई देखाइएको हुनाले १८०० साल तिरको घटना यस आख्यानको बाह्य पर्यावरण बनेको छ । मगध राज्यमा घटना घटित भएकोले मगध राज्यको राज्य व्यवस्था यस आख्यानको पर्यावरण हो । पुष्पपुरीमा आक्रमणका बेला पात्रहरूले आन्तरिक रूपमा वा बाह्य रूपमा भोग्नु परेको समस्या तिनका मनस्थिति आन्तरिक पर्यावरणका रूपमा चित्रण भएको छ ।

तत्कालीन घटनालाई पर्यावरण बनाएर सशक्त ऐतिहासिक कृतिको सृजना गरिएको छ । पुष्पपुरी, मालव देश, विध्याचल वन, चण्डिका, वनजङ्गल, समुन्द्र किनार, भिल्लबस्ती, तिर्थस्थल आदि स्थानका रूपमा आख्यान भित्र उल्लेख गरिएको छ ।

४.५.२.६ भाषा

कुनै पनि भाव वा विचार अभिव्यक्त गर्ने माध्यम भाषा हो । भाषा आख्यानका सबै तत्त्वलाई उपस्थित गराउने माध्यम हो । अक्षर, शब्द, पद, पदावली र वाक्यहरूको समष्टिलाई भाषाद्वारा बुझिन्छ । यसमा विश्व, प्रतीक, उखान टुक्का, अलङ्कार, समय, गति र लय आदिको प्रयोग र प्रस्तुतिलाई विवेच्य बनाइन्छ । सामान्य व्यवहारमा भन्दा आख्यानमा भाषाको विशिष्ट प्रयोग हुन्छ (बराल, २०६९ : १५) ।

'दश कुमार चरित' आख्यानको भाषा तत्कालीन समयमा बोलिने भाषा रहेको छ । तत्कालीन नेपाली समाजमा प्रचलनको रहेको भाषाको प्रयोग रहे पनि यो आख्यान अनूदित भएकाले हिन्दी, अरबेली र फार्सेली भाषाको पनि प्रयोग गरिएको छ । जस्तै :

अरबेली भाषाको प्रयोग

कविला - वंश, कुल

जल्दि - चाडै

गरिप - गरीब

जखम थकाई - जख्म (घाउ)

फार्सेली भाषाको प्रयोग

अत्सोच खेद - अफसोस

बन्दत्रि आराधना - वंदगी

सतेरतर्वार - शमशेर

फिक - फिक्री

फिक्र - चिन्ता

'दश कुमार चरित' आख्यान भित्र 'संपति भन्नु बिजुलीको चमक हो', सुख दुःख देवका अधिन, प्यादा लगाउनु जस्ता उखान टुक्काको प्रयोग पाइन्छ । आख्यानमा चरित्रहरूको कुरा गर्दा आख्यानको भाषा विवरणात्मक बनेको छ । सरल र सहज भाषाको प्रयोग गरिएको छ । तत्कालीन नेपाली समाजमा प्रचलित भाषा वर्तमान नेपाली समाजमा बोलिने भन्दा केही फरक भए पनि समग्रमा आख्यानको अध्ययन गर्दा बुझिने सरल र सहज भाषा प्रस्तुति देखिन्छ । विशेष गरेर क्रियापदमा केही जटिलता देखिन्छ । जस्तै :

लैगयो - लग्यो

आया - आएको

जान्या - जानेको

भन्या - भन्यो

दिया - दियो

सौंप्या - सुम्पेको

भया - भयो

भयाकी - भएकी

४.५.२.७ उद्देश्य

कुनै पनि कार्य गर्नुको पछाडि त्यस कार्य गर्नुको उद्देश्य रहेको हुन्छ । विना उद्देश्य कुनै पनि कार्य, योजना सफल हुँदैन । आख्यान कृतिको रचना गर्नुको पनि कुनै न कुनै उद्देश्य रहेको हुन्छ । आख्यानकारले उद्देश्यको निर्माण पछि नै कृतिको रचना गर्दछ ।

दशकुमार चरित आख्यान संस्कृत स्रोतबाट अनुवाद गरिएको आख्यान हो । प्राथमिक कालमा आख्यान रचनाको स्थिति अति नै न्यून रहेकाले नेपाली साहित्यमा अभाव भएको आख्यानको विकासको लागि र अभावलाई पूरा गर्न यो कृति अनुवाद गरिएको हो । यही नै यस कृति अनुवाद गर्नुको उद्देश्य हो । यस सँगसँगै अर्ति, उपदेश दिनु पनि यस आख्यानको अर्को उद्देश्य हो । राजा राजहंससँग बल र बुद्धि भएर पनि उनले सबै चिज गुमाएर एक तपस्वीको जीन्दगी जीउन बाध्य भएकाले दुश्मनलाई कहिले पनि कमजोर सम्झनु हुँदैन र सबै मानिस विश्वासिला हुँदैनन् भन्ने शिक्षा पनि प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

नेपाली साहित्यलाई धनि बनाउनु र आख्यान विधाको रचनाको स्थिति न्यून रहेकाले त्यो अभावलाई खड्किन नदिनु नै यस आख्यान रचनाको उद्देश्य हो ।

४.६ निष्कर्ष

प्राथमिककालीन नेपाली आख्यान लेखनको विकास स्थिति संतोषजनक रहे पनि ऐतिहासिक आख्यान लेखनको स्थिति संतोषजनक मान्न सकिदैन । प्राथमिक कालमा ऐतिहासिक आख्यानको सृजना कम भएको पाइन्छ । प्राथमिक कालका आख्यानहरू धार्मिक, नैतिक, औपदेशिक लक्ष्यले सर्वोपरि महत्त्व पाएको यस युगमा 'त्रिरत्न सौन्दर्य गाथा' र 'दश कुमार चरित' जस्ता ऐतिहासिक आख्यानको रचनाले ऐतिहासिक आख्यान लेखनको इतिहास कोरेको देखिन्छ ।

ऐतिहासिक आख्यानको विकासका निम्ति तत्कालीन शासकवर्गको वीरताको स्तुतिले सघाएको देखिन्छ । वीरता, पराक्रम, सासह, शौर्य आदि प्रवृत्तिलाई आत्मसाथ गर्दै इतिहास प्रसिद्ध पात्रको चरित्र चित्रणमा ऐतिहासिक आख्यानको निर्माण गरिएको पाइन्छ । यस युगखण्डमा धार्मिक नैतिक लक्ष्य पूरा गर्न आख्यानहरूको अनुवाद गर्ने क्रममा ऐतिहासिक आख्यान लेखनको प्रारम्भ भएको पाइन्छ । संस्कृत स्रोतका आख्यानहरूको अनुवादबाट सुरु गरिएको विकास यात्रामा 'त्रिरत्न सौन्दर्य गाथा' जस्तो मौलिक आख्यान रचनाले ऐतिहासिक आख्यान लेखनको स्थिति उपलब्धिपूर्ण मान्न सकिन्छ ।

पाँचौं परिच्छेद

सारांश तथा निष्कर्ष

५.१ सारांश

आख्यान संस्कृत स्रोतको शब्द हो । 'ख्या' धातुमा 'आ' उपसर्ग र 'अन' प्रत्यय लागेर बनेको आख्यान शब्दको अर्थ कथा, कहानी, घोषणा गर्नु हुन्छ । आख्यान गद्यमा लेखिएको सत्य घटना भए पनि कल्पनाको माध्यमबाट अभिव्यक्त गरिने कला विशेष हो । आख्यानको प्रमुख लक्ष्य मनोरञ्जन प्रदान गर्नु हो ।

प्राथमिककालीन नेपाली आख्यानको सुरुवात शक्तिवल्लभ अर्ज्यालको 'महाभारत विराटपर्व' बाट भएको मानिन्छ । १८२७ मा देखा परेको यस कृतिले आख्यान लेखन परम्परालाई अघि बढाएको पाइन्छ । प्राथमिककालीन नेपाली आख्यान संस्कृत स्रोतका पौराणिक आख्यानको अनुवादबाट सुरु गरिएको विकासक्रम प्राथमिक कालको अन्त्यसम्मा मौलिक स्रोतबाट आख्यानको रचनासँगै अघि बढेको देखिन्छ । नेपाली भाषामा साहित्य लेखन परम्परा अभिलेख र वाङ्मय हुँदै विकसित भएको हो । अभिलेख, वाङ्मय र लोकसाहित्य नै साहित्य लेखनको पृष्ठभूमि हो । संस्कारगत रूपमा प्रचलित गाथा-मनोरञ्जनको रूपमा प्रयोग हुने पहेली, लोक जीवनको लय बनेको लोकगीत, लोककथा नेपाली आख्यान लेखनका प्रारम्भका आधार हुन् । संस्कृत भाषाको गद्य पद्य रचना नेपाली आख्यानको प्रेरणाको स्रोत हो र संस्कृत साहित्यसँगको निकटता नेपाली आख्यान लेखनको विकासको आधार हो ।

प्राथमिककालीन नेपाली आख्यानहरू विशेषतः मनोरञ्जनात्मक नै देखिन्छ । अर्ति उपदेश दिनु र मनोरञ्जन प्रदान गर्नु प्राथमिक कालका आख्यानको उद्देश्य हो । वर्णनात्मकता, सरल कथानक, चरित्र, परिवेशको प्रयोग, अतिमानवीय पात्र, अलौकिक ईश्वरीय पात्रको प्रयोग, भूतप्रेत, राक्षसको प्रयोग प्राथमिककालीन आख्यानको विशेषता हो । प्राथमिककालीन नेपाली आख्यानको स्वरूप आधुनिक आख्यान जस्तो विकसित नभए पनि आफ्नो अलग्गै स्वरूपलाई लिएर प्राथमिककालीन आख्यान अघि बढेको देखिन्छ । लघु र मध्यम आयामका आख्यानको विषयवस्तु संस्कृत साहित्य र केही मौलिक स्रोतबाट ग्रहण गरी वर्णनात्मक शैली

तत्कालीन नेपाली भाषाको प्रयोग, गद्य शैलीको प्रयोग, प्राथमिककालीन नेपाली आख्यानको विशेषता हो ।

प्राथमिक कालमा 'त्रिरत्न सौन्दर्य गाथा', 'लालहिरा', 'दशकुमार चरित', 'सत्तसेनको कथा' जस्ता वीर कथानप्रधान आख्यान, 'बेतालपच्चीसी', 'वहत्र सुघाको कथा', 'मधुमालतीको कथा' जस्ता लोक प्रचलित आख्यान, महाभारत र रामायणबाट स्रोत ग्रहण गरी 'रामकथा', 'सीताकथा', 'महाभारत', 'सभापर्व', 'महाभारत विराटपर्व', 'महाभारत आदिपर्व', 'अध्यात्म रामायण' जस्ता धार्मिक आख्यान 'स्वस्थानी व्रतकथा', 'ऋषिपञ्चमी व्रतकथा', 'सोमवारे व्रतकथा', 'वायुपुराण', 'दुर्गाकवच' जस्ता पौराणिक आख्यानको लेखनको साथसाथै 'हितोपदेश मित्रलाभ', 'तन्त्रख्यान', 'लक्ष्मीधर्म संवाद', 'मुद्राराक्षस', 'वीरशिखा', 'हातिमताईको कथा', 'मुन्सीका तीन आहान' जस्ता नैतिक औपदेशिक र मनोरञ्जनात्मक आख्यानको लेखन भएको पाइन्छ ।

प्राथमिककालीन आख्यान साहित्यले नैतिक औपदेशिक र मनोरञ्जनात्मक धारालाई लिएर अघि बढे पनि 'त्रिरत्न सौन्दर्य गाथा' र 'दशकुमार चरित' जस्ता ऐतिहासिक आख्यानको पनि निर्माण भएको पाइन्छ । इतिहासका चर्चित व्यक्ति र केही महत्त्वपूर्ण घटनालाई काल्पनिकताले रङ्गाएर ऐतिहासिक आख्यानको रचना गरिएको छ । ऐतिहासिक आख्यान रचनाको ध्येय पनि नैतिक उपदेश दिनु नै देखिन्छ । प्राथमिक कालका ऐतिहासिक आख्यानको प्रमुख तत्त्व वर्णनात्मकता नै हो । सरल कथानक, चरित्र परिवेश, आख्यानको सुरुवात मङ्गलाचरणबाट हुनु, छोटाछोटा परिच्छेद कुनै अति लामा अनुच्छेद, आलङ्कारिक भाषाको प्रयोग, कथावस्तुको विकास भन्दा प्रमुख पात्रको चित्रणमै आख्यान सकिएको र मुख्य घटना ओझेलमा परेको जस्तो आभास दिलाएको देखिन्छ र यो नै प्राथमिक कालको ऐतिहासिक आख्यानले ग्रहण गरेको विशेषता हो ।

'त्रिरत्न सौन्दर्य गाथा' आख्यानको विषयवस्तु श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको कीर्तिपुर विजय प्राप्त गर्दाको सङ्घर्ष नै हो । यस आख्यानका मुख्य पात्र पृथ्वीनारायण शाह हुन् अन्य पात्रहरूमा किर्तिभोद शाह, दलमर्दन शाह, सुरप्रताप शाह, सैनिकहरू, महिला केटाकेटी, कीर्तिपुरवासी हुन् । कीर्तिपुर वरपरको परिवेश, विष्णुमतीको तीर गोर्खा दरवार वरपर घटना घटेको छ । सरल भाषाको प्रयोग

गरिएको छ । त्यसै गरी 'दशकुमार चरित' आख्यानको विषयवस्तु मगध देशका राज राजहंसको कथा हो । दश राजकुमारहरूको जन्म वरपर कथानक घुमेको छ । राजहंस यस आख्यानका मुख्य पात्र हुन् भने अन्य पात्रमा रानी, सैनिक गणन, मालवीशका राजा, भिल्लहरू, मन्त्रीहरू आदि हुन् । यो संस्कृत साहित्यबाट अनुवाद गरिएको कृति हो ।

५.२ निष्कर्ष

युग सापेक्षताका दृष्टिबाट विचार गर्दा प्राथमिक कालका आख्यान साहित्यको विकास स्थिति उपलब्धिपूर्ण मान्न सकिन्छ । धार्मिक नैतिक लक्ष्यले सर्वोपरि महत्त्व पाएको यस युगमा मौलिक भन्दा अनूदित अनुवाद युग भन्न पनि सकिन्छ । यस युगमा रामायण र महाभारत जस्ता विशाल ग्रन्थहरूको अनुवाद हुनु यस युगको ठूलो उपलब्धी हो । यसरी अनुवाद भएका आख्यानबाट सद्भाव, सदाचार, परोपकार जस्ता भावनाको विकासका साथै आख्यानको विकासका निम्ति ठूलो योगदान मिलेको देखिन्छ । संस्कृत स्रोतबाट पौराणिक आख्यानको अनुवादबाट सुरु गरिएको नेपाली आख्यानलाई विकसित पार्न यिनै संस्कृत स्रोतका आख्यानले मद्दत गरेका छन् ।

प्राथमिक काल आख्यानमा विशालकाय, मझौला र छोटा सबै किसिमका रचना देखा परेका छन् । 'महाभारत' र 'रामायण' का पाण्डुलिपिहरू, 'स्वस्थानी व्रतकथा', 'वहत्र सुगाको कथा' र 'महाज्ञान मुद्राकथाहा', 'पिनासको कथाहा' जस्ता विभिन्न आयामका आख्यानहरू देखा पर्दछन् । प्राथमिक कालको आख्यानको विकासका निम्ति पृष्ठभूमि कालका वंशावली, लोकसाहित्य, चित्रकलाहरूले सघाएको देखिन्छ । सङ्ख्यात्मक एवं गुणात्मक दुवै दृष्टिले प्राथमिक कालको आख्यान सम्पन्न देखा पर्दछ ।

लोकरञ्जनलाई मुख्य उद्देश्य बनाएर मनोरञ्जनात्मक आख्यानहरूको लेखन यस युगमा धेरै भएको पाइन्छ । यसै गरी आख्यानको माध्यमले उपदेश प्रदान गर्नु, धर्म तर्फ श्रद्धा बढाउनु, सत्कर्म तर्फअ भिमुख गराउन खोज्नु, सुकर्म, सदाचार र लोकहित गर्न आग्रह गर्दै यस युगमा आख्यान लेखन भएको छ र यही नै प्राथमिक कालका आख्यानको मुख्य उद्देश्य हो । साथै प्राथमिक कालमा 'त्रिरत्न सौन्दर्य गाथा'

र 'दशकुमार चरित' जस्ता ऐतिहासिक आख्यान लेखनले ऐतिहासिक आख्यान लेखनको गोरेटो कोरेको देखिन्छ । प्राथमिक कालभरि आख्यानको विकासका निम्ति राजा, रानी, मन्त्रीहरूबाट संरक्षण र प्रोत्साहन प्राप्त भएको देखिन्छ । आख्यानका पात्रहरू राजा, रानी र मन्त्रीहरू हुनुले उनीहरूलाई खुसी पार्न आख्यानको लेखन भएको हो भन्न सकिन्छ ।

समग्रमा भन्नु पर्दा विषयगत विविधता भए पनि प्राथमिक कालका आख्यान लेखनको उद्देश्य नैतिक उपदेश प्रदान गर्नु र मनोरञ्जन प्रदान गर्नु नै हो । प्राथमिक कालका आख्यानले आधुनिक आख्यानको गति उठाउन र एक निश्चित स्वरूप प्रदान गर्दै आख्यानको विकासका निम्ति आधारशिला र उत्प्रेरकको कार्य गरेको छ ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

उपाध्याय, वलदेव (१९९२), **संस्कृत साहित्यका इतिहास**, वाराणसी ।

पोखरेल, बालकृष्ण, **पाँच सय वर्ष**, साझा प्रकाशन ।

बन्धु, चुडामणी (सम्पा.), (२०६०), **नेपाली साहित्यको इतिहास (प्रथम खण्ड)**, काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

बराल, ईश्वर (२०३९), **आख्यानको उद्भव**, काठमाडौँ : साझा प्रकाशन ।

----------- (२०४२), **प्राचीन गद्याख्यान**, काठमाडौँ : साझा प्रकाशन ।

बराल, कृष्णहरि (२०६९), **कथा सिद्धान्त**, काठमाडौँ : एकता बुक्स ।

बराल, कृष्णहरि र नेत्र एटम (२०६०), **नेपाली कथा र उपन्यास**, काठमाडौँ ।

भट्टराई, शर्मा, शरदचन्द्र (२०४२), “वीर चरित्रसम्मको नेपाली गद्याख्यान एक प्राचीन सर्वेक्षण” ।

---, (२०४२), **माध्यमिक गद्याख्यान**, काठमाडौँ ।

सुवेदी, राजेन्द्र (२०३६), “अनिश्चित पृष्ठभूमिमा नेपाली उपन्यासको प्रारम्भिक यात्रा”, **मधुपर्क**, वर्ष ७, अङ्क २ ।